

Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра «Міжнародних економічних відносин»

«Допущено до захисту»
Зав. кафедрою МЕВ
д.е.н., професор

_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за другим (магістерським) рівнем вищої
освіти

на тему:

**«Вплив зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією
на продовольчу безпеку України»**

Виконав здобувач вищої освіти
_ 2 _ курсу, групи МЕВ-22м(1,4)
ОПП «Міжнародні економічні
відносини»
спеціальності 292 «Міжнародні
економічні відносини»
_____ Лихенко О.В.
« ____ » _____ 2024 р.

Керівник роботи
д.е.н., професор
_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

Рецензент _____

м. Кропивницький

Центральноукраїнський національний технічний університет
 Факультет Економічний
 Кафедра Міжнародних економічних відносин
 Рівень вищої освіти Магістр
 Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»
 Спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»
 Освітньо-професійна програма «Міжнародні економічні відносини»

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Завідувач кафедри
 _____ Іван МИЦЕНКО
 «_____» _____ 2023 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
 ЗА ДРУГИМ (МАГІСТЕРСЬКИМ) РІВНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ
 ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Лихенка Олега Валерійовича

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи

Вплив зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України

2. Керівник роботи

Миценко Іван Михайлович д.е.н., професор

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

3. Строк подання роботи до захисту _____

4. Мета та завдання кваліфікаційної роботи Метою дослідження є визначення впливу зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України.

Завдання: узагальнити теоретичні підходи до визначення сутності продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях; - проаналізувати теоретичні положення щодо ролі лібералізації системи міжнародної торгівлі у вирішенні проблем продовольчої безпеки в світі; - систематизувати методи дослідження продовольчої безпеки держави в контексті економічного зростання; - визначити особливості експортного потенціалу аграрного сектору України та ефективність його використання; - охарактеризувати динаміку та структуру зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією; - визначити основні чинники формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні; - проаналізувати динаміку основних показників продовольчої безпеки України; - оцінити взаємозв'язок зовнішньої торгівлі сільськогосподарською на продовольчу безпеку України.

5. Консультанти по роботі, із зазначенням розділів роботи

Розділ	Консультант	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Розділ 1	проф. Миценко І.М.		
Розділ 2	проф. Миценко І.М.		
Розділ 3	проф. Миценко І.М.		

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми і об'єкта дослідження	01.06.2023-01.08.2023	
2	Розробка завдання на випускню кваліфікаційну роботу, складання календарного плану його виконання	02.08.2023-15.08.2023	
3	Опрацювання навчальної та наукової літератури і складання плану роботи	16.08.2023-03.09.2023	
4	Проведення наукових досліджень, обробка фактичного матеріалу	04.09.2023-06.10.2023	
5	Написання тексту 1-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	07.10.2023-23.10.2023	
6	Написання тексту 2-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	24.10.2023-11.11.2023	
7	Написання тексту 3-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові	12.11.2023-30.11.2023	
8	Усунення недоліків, написання остаточного варіанта тексту, оформлення випускної кваліфікаційної роботи	01.12.2023-10.12.2023	
9	Перевірка на плагіат	11.12.2023-31.12.2023	
10	Отримання відгуку наукового керівника	01.01.2024-10.01.2024	
11	Зовнішнє рецензування роботи	11.01.2024-21.01.2024	
12	Захист випускної кваліфікаційної роботи на засіданні екзаменаційної комісії		

Дата видачі завдання

«___» _____ 2023 року

Підпис керівника

(прізвище та ініціали)

Завдання прийнято до виконання

«___» _____ 2023 року

Підпис здобувача

Анотація

Вплив зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття вищої освіти ступеня “магістр” за освітньо-професійною програмою «Міжнародні економічні відносини» зі спеціальності «Міжнародні економічні відносини» – Центральноукраїнський національний технічний університет. – Кропивницький. – 2024.

У магістерській роботі узагальнено теоретичні підходи до визначення сутності продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях. Проаналізовано теоретичні положення щодо ролі лібералізації системи міжнародної торгівлі у вирішенні проблем продовольчої безпеки в світі. Систематизовано методи дослідження продовольчої безпеки держави в контексті економічного зростання. Визначено особливості експортного потенціалу аграрного сектору України та ефективність його використання. Проаналізовано динаміку та структуру зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією. Визначено основні чинники формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні. Проаналізовано динаміку основних показників продовольчої безпеки України. Оцінено взаємозв'язок зовнішньої торгівлі сільськогосподарською на продовольчу безпеку України.

Ключові слова: зовнішня торгівля, продовольча безпека, аграрний експорт, аграрний імпорт, споживання продуктів, економічна доступність продовольства

Annotation

The Influence of Foreign Trade in Agricultural Products on the Food Security of Ukraine – Manuscript.

Qualifying work on obtaining a higher education degree "Master" in the educational-professional program "International Economic Relations" in the specialty "International Economic Relations". – Central Ukrainian National Technical University. - Kropyvnytskyi. - 2022 .

The master's thesis summarizes theoretical approaches to determining the essence of food security at the global and national levels. The theoretical provisions regarding the role of liberalization of the international trade system in solving the problems of food security in the world are analyzed. Methods of researching food security of the state in the context of economic growth are systematized. The peculiarities of the export potential of the agricultural sector of Ukraine and the effectiveness of its use are determined. The dynamics and structure of Ukraine's foreign trade in agricultural products are analyzed. The main factors of the formation of the export potential of the agricultural sector of the economy in Ukraine are determined. The dynamics of the main indicators of food security of Ukraine were analyzed. The relationship between agricultural foreign trade and Ukraine's food security is evaluated.

Key words: foreign trade, food security, agrarian export, agrarian import, product consumption, economic availability of food

Зміст

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЗМІЦНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ	9
1.1. Сутність продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях.....	9
1.2. Лібералізація системи міжнародної торгівлі як чинник вирішення проблем продовольчої безпеки в світі.....	17
1.3. Методи дослідження продовольчої безпеки держави в контексті економічного зростання	26
Висновки до розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ.....	38
2.1. Особливості експортного потенціалу аграрного сектору України та ефективність його використання	38
2.2. Характеристика зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією.....	45
2.3. Чинники формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні	56
Висновки до розділу.....	65
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ	68
3.1. Оцінка стану продовольчої безпеки України.....	68
3.2. Вплив торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України.....	76
Висновки до розділу.....	88
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш гострих проблем глобалізованого світу стала проблема забезпеченості населення продовольством. Збільшення чисельності населення в багатьох країнах, особливо Африки та Азії, обмеженість сільськогосподарських ресурсів та погіршення кліматичних умов, збільшення збройних конфліктів та посилення конфронтації між основними світовими лідерами обумовлюють неможливість швидкого вирішення проблем продовольчої безпеки. Низький рівень забезпеченості країн продовольством призводить до зростання фіксованих випадків голоду або недоїдання, часто якість продовольства не відповідає встановленим нормам за показниками калорійності та структури. Внаслідок погіршення продовольчої безпеки відбувається зниження продуктивності праці, збільшуються випадки захворювань та зростає рівень смертності, що призводить до втрати людського капіталу. У зв'язку з цим уряди країн розробляють відповідні стратегії продовольчої безпеки, які передбачають як заходи щодо підвищення самозабезпеченості продовольством, так і вирішення проблеми нестачі продуктів харчування за рахунок їх імпорту.

Завдяки участі у міжнародній торгівлі багато країн світу мають можливість покращувати стан продовольчої безпеки, як за рахунок імпорту продуктів харчування, якими їхні продовольчі системи не забезпечені, так і за рахунок експорту надлишкової сільськогосподарської продукції, що дозволяє отримувати валютну виручку та імпортувати необхідні продукти. За останнє десятиліття Україна стала одним з провідних експортерів соняшникової олії, ячменю та пшениці. Водночас, за період 2020-2022 рр. в Україні погіршився рівень продовольчої безпеки, про що свідчить зростання Глобального індексу голоду з безпечного рівня у 2020 р. до 7,5 у 2022 р. Основною причиною зниження продовольчої безпеки в Україні за цей період стало повномасштабне вторгнення Росії, що призвело до зростання інфляції, руйнування логістичних маршрутів, підвищення цін на продукти харчування. У зв'язку з цим актуальним науковим завданням є дослідження чинників, що впливають на

розвиток сільськогосподарського сектору України в контексті його міжнародної конкурентоспроможності, та визначення впливу експорту та імпорту аграрної продукції на стан продовольчої безпеки України.

Метою дослідження є визначення впливу зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України.

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні **завдання**:

- узагальнити теоретичні підходи до визначення сутності продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях;
- проаналізувати теоретичні положення щодо ролі лібералізації системи міжнародної торгівлі у вирішенні проблем продовольчої безпеки в світі;
- систематизувати методи дослідження продовольчої безпеки держави в контексті економічного зростання;
- визначити особливості експортного потенціалу аграрного сектору України та ефективність його використання;
- охарактеризувати динаміку та структуру зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією;
- визначити основні чинники формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні;
- проаналізувати динаміку основних показників продовольчої безпеки України;
- оцінити взаємозв'язок зовнішньої торгівлі сільськогосподарською на продовольчу безпеку України.

Об'єктом дослідження є зовнішня торгівля України сільськогосподарською продукцією.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні аспекти впливу зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на стан продовольчої безпеки України.

Методи дослідження. У дослідженні використано методи діалектичного та системного аналізу проблем продовольчої безпеки в країнах, що розвиваються. Для узагальнення явищ і процесів, що відбуваються в системі продовольчої безпеки держави, використано методи індукції та дедукції, а

також метод наукового узагальнення – для вивчення теоретичних положень формування продовольчої безпеки країн та ролі міжнародної торгівлі у вирішенні проблем забезпечення населення продовольством в країнах, що розвиваються. В аналітичній частині роботи використані методи порівняльного аналізу (для оцінки сучасного стану сільського господарства України та його міжнародної конкурентоспроможності), динамічного та структурного аналізу (для визначення основних тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією, для оцінки рівня продовольчої безпеки України), регресійного аналізу (для визначення основних чинників формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні; для оцінки впливу експорту та імпорту сільськогосподарської продукції на стан продовольчої безпеки України).

Інформаційною основою роботи стали наукові статті та монографії вітчизняних і зарубіжних вчених з проблем продовольчої безпеки та ролі міжнародної торгівлі у забезпеченні населення продовольством, статистичні та аналітичні матеріали Продовольчої та сільськогосподарської організації, Світового банку та Державної служби статистики України.

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається з 88 сторінок основного тексту, включає вступ, три розділи, висновки, 13 рисунків, 14 таблиць, список використаних джерел з 89 позицій на 9 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЗМІЦНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

1.1. Сутність продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях

Упродовж останніх десятиліть в світі спостерігаються істотні зміни, які стають джерелом нових викликів та загроз, що потребують вчасної відповідної реакції для запобігання поширенню проблем, пов'язаних з голодом, відсутністю продовольчої безпеки та недостатнім рівнем забезпечення продовольством. Чисельність населення світу неухильно зростає, більшість людей тепер живуть у містах, технології розвивалися швидкими темпами, а економіка ставала все більш взаємопов'язаною та глобалізованою. Попри низку позитивних ефектів глобалізації, багатьом країнам не вдалося забезпечити стійке зростання в нових умовах економічного розвитку. Світова економіка загалом не демонструє швидких темпів зростання, як очікувалося, а воєнні конфлікти та нестабільність посилилися та стали більш складними для врегулювання, що призводить до зростання міграційних процесів.

Кліматичні зміни та екстремальні погодні ситуації негативно впливають на продуктивність сільського господарства, виробництво продуктів харчування та природні ресурси, змінюють продовольчі системи та засоби до існування в сільській місцевості, обумовлюють скорочення кількості фермерських господарств. Усе це призводить до серйозних змін у способах виробництва, розповсюдження та споживання продуктів харчування в усьому світі, а також до нових проблем у сфері продовольчої безпеки, харчування та здоров'я. Згідно звіту Продовольчої та сільськогосподарської організації (FAO), «понад 820 мільйонів людей у світі все ще голодують сьогодні, проблема голоду зростає майже в усіх субрегіонах Африки та, меншою мірою, у Латинській Америці і Західній Азії, що свідчить про труднощі у досягненні цілі «Нульовий голод» до 2030 року» [1].

Продовольча безпека є комплексним поняттям, яке по-різному визначається та тлумачиться. З одного боку, стан продовольчої безпеки передбачає наявність відповідних запасів на глобальному та національному рівнях, а з іншого боку, це поняття розглядається у контексті соціальних проблем, пов'язаних з адекватним харчуванням і самопочуттям. На Всесвітньому продовольчому саміті, який відбувся у 1996 р., продовольчу безпеку держави визначили як стан, коли всі громадяни країни «в будь-який час мати фізичний і економічний доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі, яка відповідає їхнім дієтичним потребам і харчовим уподобанням для активного та здорового життя» [2]. Виходячи з цього визначення виділяють чотири основні складові продовольчої безпеки (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основні складові продовольчої безпеки держави

№	Складова	Сутність
1	Фізична доступність продовольства	Наявність продовольства стосується «сторони пропозиції» продовольчої безпеки та визначається рівнем виробництва продовольства, рівнями запасів і чистою торгівлею.
2	Економічний і фізичний доступ до продуктів харчування	Належне постачання продуктів харчування на національному чи міжнародному рівнях саме по собі не гарантує продовольчої безпеки на рівні домогосподарства. Необхідність вирішення проблеми недостатнього доступу до продовольства обумовила концентрацію державної політики на доходах, витратах, ринках і цінах для досягнення цілей продовольчої безпеки.
3	Використання їжі	Достатнє споживання енергії та поживних речовин окремими особами є результатом належної практики догляду та годівлі, приготування їжі, різноманітності раціону та внутрішньогосподарського розподілу їжі. У поєднанні з хорошим біологічним використанням споживаної їжі це визначає стан харчування людини.
4	Стабільність усіх трьох складових у часі	Загрози продовольчій безпеці виникають і тоді, коли доступ до продовольства є періодичним внаслідок несприятливих погодних умов, політичної нестабільності або негативних економічних чинників (безробіття, зростання цін на продукти харчування).

Джерело: складено за [3]

На основі досліджень забезпеченості населення продовольством вчені встановили, що «майже 690 мільйонів людей недоїдають, 144 мільйони дітей

страждають від затримки росту, що є ознакою хронічного недоїдання, 47 мільйонів дітей страждають від виснаження, що є ознакою гострого недоїдання, а в 2018 році 5,3 мільйона дітей померли, не досягнувши свого п'ятого дня народження, у багатьох випадках через недоїдання» [4]. З метою оцінки рівня продовольчої безпеки країн може використовуватися Глобальний індекс голоду, який характеризує небезпеки та загрози в сфері забезпеченості населення продовольством. Для розрахунку цього показника використовуються чотири індикатори: «частка населення, яке недоїдає; частка дітей віком до п'яти років, які виснажуються (тобто мають низьку вагу для свого зросту, що відображає гостре недоїдання); частка дітей віком до п'яти років із затримкою росту (тобто мали низький зріст для свого віку, що відображає хронічне недоїдання); рівень смертності дітей до п'яти років» [Там же].

На основі розрахунку Глобального індексу голоду (GHI) вчені складають рейтинг регіонів світу та країн залежно від рівня продовольчої безпеки. Так, за підсумками 2020 р., голод у всьому світі знаходиться на помірному рівні, проте, в окремих регіонах і країнах спостерігаються істотні проблеми забезпечення продовольством. У 2020 р. за показником Глобального індексу голоду Африка на південь від Сахари та Південна Азія характеризувалися найвищим рівнем голоду та недоїдання серед регіонів світу - показники GHI становили відповідно 27,8 та 26,0 [4], що свідчать про серйозні проблеми в сфері продовольчої безпеки. Згідно з показниками GHI за 2020 рік у низці країн спостерігався тривожний рівень голоду - Чад, Тимор-Лешті, Мадагаскар, Бурунді, Центральноафриканська Республіка, Коморські Острови, Демократична Республіка Конго, Сомалі, Південний Судан, Сирія та Ємен [Там же].

Пандемія COVID-19 негативно вплинула на продовольчу безпеку багатьох країн, а її наслідки, ймовірно, матимуть довгостроковий характер. Таким чином, ті регіони світу та країни, які вже страждають від голоду та недоїдання, можуть опинитися у ще більш скрутному становищі. Заходи, запроваджені в усьому світі для стримування поширення COVID-19, погіршили

стан продовольчої безпеки через обмеження доступу до полів і ринків у деяких регіонах, спричинивши локальне зростання цін на продукти харчування та зменшивши можливості отримання доходу, тим самим обмеживши здатність вразливих верств населення купувати продукти харчування [5]. Після пандемії COVID-19 ціни на продукти харчування істотно підвищилися і багато країн зіткнулися з серйозною проблемою продовольчої безпеки.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну посилює загрози глобальній продовольчій безпеці. Чорноморський регіон має вирішальне значення для задоволення світових потреб у продовольстві за рахунок постачання сільськогосподарської продукції з України. Будь-які порушення цієї торгівлі призведуть до ще більшого зростання цін на продовольство та посилять бідність, голод і недоїдання в уразливих країнах. Війна вплинула на продовольчі системи через зміну умов торгівлі зерновими культурами та рослинними оліями, перебої з поставками добрив і зростання цін на енергоносії, зниження сільськогосподарського виробництва в Україні. Сукупний вплив цих факторів може призвести ще мільйони людей до голоду та бідності. На початку повномасштабної війни експерти ФАО спрогнозували, що «тривале порушення експорту агрпродовольства з України може призвести до збільшення кількості людей, які недоїдають, на 8-13 мільйонів осіб у 2022 р.» [6].

Дещо інший підхід до розуміння сутності продовольчої безпеки доцільно розглянути з огляду на те, що на території України ведуться активні воєнні дії, які призводять до знищення сільськогосподарського потенціалу та істотного скорочення виробництва продовольства. Тому необхідно звернутися до теорії безпеки соціально-економічних систем, згідно якої забезпеченість продовольством є однією зі складових національної безпеки.

Згідно «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», продовольча безпека визначається як «такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну

стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави» [7].

Враховуючи важливість якості навколишнього середовища та економічного потенціалу сільського господарства, Колісник Г. визначає продовольчу безпеку держави як «такий еколого-економічний стан держави, за якого всі її громадяни забезпечені продовольством у необхідній кількості, асортименті та відповідної якості, що підтримує найвищий рівень їх фізичного і психічного здоров'я» [8, с. 74]. Для постійної підтримки належного рівня продовольчої безпеки держава застосовує «відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища» [9, с. 4].

Продовольча безпека може розглядатися як збалансованість потреби населення у продовольстві та доступності до необхідних продуктів харчування (рис. 1.1). При цьому, розробляючи механізми підтримки належного рівня продовольчої безпеки, держава повинна враховувати здатність національних виробників продовольства забезпечувати попит на продукти харчування необхідної кількості та якості за цінами, які відповідають купівельній спроможності населення.

Рис. 1.1. Основні компоненти та чинники продовольчої безпеки держави

Джерело: [8, с. 74]

З огляду на важливість виробничого та логістичного потенціалу сільського господарства для формування продовольчої безпеки, Румик І. І. наголошує на вагомій ролі ресурсної компоненти. Відповідно, вчений визначає поняття продовольчої безпеки як «забезпечену відповідними ресурсами та економічним потенціалом здатність держави гарантувати незалежно від зовнішніх і внутрішніх загроз потреби населення в продовольстві в обсягах, якості та асортименті, які відповідають науково обґрунтованим стандартам і нормам» [10, с. 48].

Загалом у науковій літературі існує багато визначень продовольчої безпеки, які подібні в частині здатності держави гарантувати забезпеченість потреб населення у продовольчих продуктах, але відрізняються ступенем акценту на економічній, соціальній та екологічній складових. Зокрема, економічний підхід застосували Алтухов А., Гордєєв А. та Вермель Д. і визначили продовольчу безпеку як «стан продовольчої незалежності або здатність агропромислового комплексу самостійно забезпечувати виробництво, зберігання, переробку і забезпечення громадян основними видами продовольства в кількості і асортименті, які необхідні для активного життя» [11]. Одінцов М. та Одінцов О. під продовольчою безпекою розуміють «стан економіки, за якого, незалежно від кон'юнктури світових ринків, населенню гарантується стабільне забезпечення продовольством у кількості, що відповідає науково обґрунтованим нормам» [12].

Застосовуючи соціальний підхід, Лукінов І. та Саблук П. продовольчу безпеку окреслюють як «створення умов для доступу кожного громадянина до продовольства, у тому числі і на довготривалу перспективу» [13]. З позицій екологічного підходу Тернавська І. визначає продовольчу безпеку як «безперешкодний процес забезпечення всіх верств населення високоякісними продуктами харчування згідно з медичними науково обґрунтованими нормами з врахуванням сформованого платоспроможного попиту й доступних цін, що характеризує рівень та якість життя населення і є умовою створення атмосфери стабільності й підвищення суспільного добробуту» [14].

Поєднання економічного, соціального та екологічного аспектів достатньою мірою відображені у визначенні продовольчої безпеки, яке сформулювала Заходим М. В.: «стан економіки, який гарантуватиме фізичну, економічну та соціальну доступність, безпечність та якість продуктів харчування, стабільність продовольчого забезпечення населення на раціональному рівні за нормальних умов, і в разі надзвичайних ситуацій – на мінімальному, та забезпечить продовольчий суверенітет» [15, с. 33].

Для оцінки рівня продовольчої безпеки використовується інтегральний показник, який розраховується як сума добутків нормалізованих індикаторів продовольчої безпеки на відповідні вагові коефіцієнти. Система індикаторів продовольчої безпеки держави включає основні показники, що характеризують кількість та якість продовольства, які споживає громадянин за рік (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Індикатори продовольчої безпеки держави

№	Назва індикатора	Граничне значення індикатора
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	Не менше 2,5
2	Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	Не менше 83
3	Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	Не менше 380
4	Споживання яєць (за рік/особа), шт.	Не менше 290
5	Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	Не менше 20
6	Споживання цукру (за рік/особа), кг	Не менше 38
7	Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	Не менше 13
8	Споживання картоплі (за рік/особа), кг	Не менше 124
9	Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	Не менше 161
10	Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	Не менше 90
11	Споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	Не менше 101
12	Рівень перехідних запасів зерна, % від річного споживання	Не менше 17
13	Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	Не менше 0,8

Джерело: [7]

Оновлена методика розрахунку рівня економічної безпеки України подає визначення поняття «продовольча безпека», яке ґрунтується на оцінці здатності держави забезпечити виробництво необхідних продуктів харчування належної кількості та якості, використовуючи насамперед внутрішній потенціал. Згідно

цього документу, «продовольча безпека - це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства» [16].

Розглянутий вище методичний підхід більшою мірою зосереджений на забезпеченості населення основними продуктами харчування та відповідністю споживання продуктів встановленим нормам за енергетичною цінністю. Для проведення досліджень вчені переважно використовують цей підхід для оцінки рівня продовольчої безпеки держави. Проте, Живко З., Даниленко Н. та Стадник М. доповнили цей методичний підхід низкою показників, які дозволяють оцінити не лише рівень забезпеченості населення продовольством, а й достатність продуктів харчування власного виробництва для забезпечення населення та доступність основних продуктів харчування для громадян (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Показники для оцінки самозабезпеченості продовольством та доступності продуктів харчування

Показник	Порядок розрахунку	Нормативне значення
1. Рівень самозабезпечення населення країни продуктами харчування	Відношення фактичного виробництва продуктів харчування до їх споживання, виражене у відсотках	Не менше 70%
2. Рівень продовольчої залежності за окремими продуктами у вартісному та натуральному виразі	Відсоткове відношення імпорту продуктів до ємності внутрішнього ринку	Не більше 30%
3. Коефіцієнт економічної доступності споживання у загальному та за соціальними групами	Частка сукупних витрат на харчування в загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств	Не більше 60%

Джерело: складено автором за [17]

Таким чином, у нашому дослідженні під продовольчою безпекою будемо розуміти такий стан економіки, при якому держава гарантує наявність, доступність та стабільність забезпеченості населення продовольством як за рахунок внутрішнього виробництва необхідних продуктів належної кількості

та якості, так і шляхом імпорту продовольства, яке не виготовляється в країні або виробляється в недостатній кількості. Для оцінки рівня продовольчої безпеки держави використаємо індикатори продовольчої безпеки та показники, які характеризують продовольчу безпеку з точки зору спроможності держави забезпечувати потреби у продовольстві за рахунок власного виробництва та доступності продовольства для населення виходячи з доходів громадян.

1.2. Лібералізація системи міжнародної торгівлі як чинник вирішення проблем продовольчої безпеки в світі

Країни світу відрізняються за наявністю ресурсного і виробничого потенціалу сільського господарства, що обумовлене географічним положенням, кліматичними умовами, чисельністю працівників та технологічним розвитком. Відповідно, між країнами існують істотні відмінності за рівнем забезпеченості продовольством та різноманітністю продуктів харчування. У зв'язку з цим, історично склалася ситуація, коли міжнародна торгівля сприяє зменшенню ризиків і загроз продовольчій безпеці, з'єднавши регіони з обмеженим сільськогосподарським потенціалом і великою кількістю населення з регіонами з порівняльними перевагами в сільському господарстві. Завдяки міжнародній торгівлі споживачі отримують доступ до більш різноманітного та поживного продуктового кошика.

Останніми роками міжнародна торгівля харчовими продуктами стає все більш вагомою частиною глобальної системи продовольчого постачання [18], і все більше країн визнають важливість відкритості торгівлі для підтримки належного рівня продовольчої безпеки [19]. Водночас, все більше країн стають залежними від торгівлі для підтримки продовольчої безпеки внаслідок зміни клімату, зростання населення та багатьох інших факторів. За оцінками фахівців, кожна шоста людина в усьому світі зараз майже повністю залежить від міжнародної торгівлі продуктами харчування, які вони споживають, і ця частка може зрости до 50% до 2050 року [20].

Лібералізація торгівлі є одним з ключових принципів Світової організації торгівлі (СОТ), хоча на нього спираються також програми структурної перебудови, які пропонуються міжнародними фінансовими установами (Світовий банк та МВФ) країнам, що розвиваються, з метою їх залучення до парадигми капіталістичного розвитку. Щоб прискорити цей процес інкорпорації, країни, особливо країни, що розвиваються, повинні лібералізувати свою економіку, включаючи зовнішню торгівлю. Таким чином, кожна країна-член Світової торговельної організації, приєднуючись до угоди СОТ, зобов'язується лібералізувати свою торгівлю, зокрема й торгівлю сільськогосподарською продукцією. При цьому країни, що розвиваються, заохочуються до лібералізації торгівлі сільськогосподарською продукцією, щоб максимізувати надлишок продовольства та доходи в іноземній валюті для свого населення, яке постійно зростає [21].

В умовах зростання залежності країн від зовнішніх поставок продуктів харчування відкритість торгівлі стає важливим чинником продовольчої безпеки кожної країни. Однак тривалі дискусії щодо цього питання не дають чіткого розуміння однозначного впливу міжнародної торгівлі на продовольчу безпеку [22], і у багатьох дослідженнях доведено, що цей вплив потрібно розглядати в двох аспектах.

З одного боку, ґрунтуючись на реформі торговельної політики в результаті багатосторонніх переговорів Світової організації торгівлі (СОТ), а також регіональних і двосторонніх торгових переговорів, детерміновані інтереси в торгівлі досягаються шляхом усунення або зменшення тарифних і нетарифних бар'єрів для торгівлі та полегшення доступу до ринку, що сприяє заповненню дефіциту внутрішнього продовольчого забезпечення шляхом збільшення доступу до міжнародного ринку та зниження цін на імпортовані товари, а також покращення доступності та різноманітності продуктів харчування [23-25].

СОТ та Світовий банк постійно просувають концепцію, згідно з якою доступ до міжнародних ринків відіграє важливу роль у розвитку країн-членів,

особливо країн, що розвиваються, і все більше привертають увагу до усунення торговельних обмежень, які в основному встановлюються розвиненими країнами стосовно менш розвинених країн [26]. Завдяки ефективній національній політиці соціального захисту відкритість торгівлі сприяла продовольчій безпеці через зниження цін на продукти харчування, що принесло користь усім країнам, у тому числі тим, де населення страждає від серйозної нестачі продовольства, а більш різноманітне харчування зробило найбільш вразливі верстви населення менш вразливими до відсутності їжі або коливань цін на певні продукти харчування [27]. Відкритість торгівлі сприяє підвищенню рівня економічного добробуту приймаючих країн і зменшенню економічної волатильності [28], а захист внутрішнього сільськогосподарського ринку шкодить їх продовольчій безпеці, що спостерігається в багатьох країнах [29].

З іншого боку, стохастичні прибутки та втрати, спричинені впливами з боку пропозиції, такими як коливання продуктивності сільського господарства, збройні конфлікти та війни, стихійні лиха, включаючи посуху та ембарго, можуть збільшуватися або зменшуватися залежно від рівня відкритості торгівлі та генерувати загрози продовольчій безпеці [30]. Відкритість торгівлі знизила рівень продовольчої самозабезпеченості та зробила постачання продовольства більш залежним від імпорту [29], що мало б зробити постачання продовольства менш безпечним, особливо враховуючи, що сільське господарство несумісне з вільною торгівлею через його залежність від управління екологічними/природними ресурсами як на національному, так і на глобальному рівнях, а також нерівні умови гри, які були створені через різні умови діяльності (захист/оподаткування) сільського господарства в різних країнах [31]. Лібералізація торгівлі, особливо в сільському господарстві, не сприяє вивільненню потенціалу сільськогосподарського виробництва, враховуючи, що ринкова конкурентоспроможність дрібних фермерів у країнах, що розвиваються, значно слабша, ніж великих фермерів у країнах із середнім рівнем доходу або субсидованих фермерів у розвинених країнах [32]. Крім того, зменшення зовнішньої залежності від харчових продуктів може значно

зменшити передачу шоків, що виникають на міжнародних ринках, на місцеві ринки [33]. У науковій літературі також стверджується, що існує U-подібний зв'язок між відкритістю торгівлі та продовольчою безпекою в найменш розвинених країнах, і продовольча безпека знизилася на початкових етапах розширення відкритості торгівлі, але потім перевищила встановлене порогове значення [34].

Сміт В. і Глаубер Й. на основі аналізу динаміки та структури світового товарообміну підтвердили важливість торгівлі сільськогосподарською продукцією та продуктами харчування. У 2018 році майже чверть світового споживання пшениці було забезпечено за рахунок імпорту. Показник глобального проникнення імпорту (імпорт як відсоток світового споживання) для рису збільшився з 4% у 1995 р. до 9% у 2015 р., а імпорт сої зріс з 25% світового споживання в 1995 р. до 42% у 2018 р. Проникнення імпорту для споживання рослинної олії, м'яса, яловичини та свинини зросло порівняно зі світовим споживанням. Світове споживання курятини подвоїлося. Зросла роль країн, що розвиваються, як експортерів та імпортерів продовольства. У 2015 р. частка світового експорту продовольства з країн, що розвиваються, становила майже 40% (26% у 1995 р.), частка у світовому імпорті продовольства також становила 40% у 2015 р. (31% у 1995 році). Торгівля між країнами, що розвиваються, також зросла, склавши понад 20% загальної торгівлі у 2015 р. (11% у 1995 р.). Частка країн, що розвиваються, становила понад 80% світового експорту рису, 70% - цукру, 50% - насіння олійних культур, 46% - бавовни та 64% - експорту тютюну. Вчені дійшли висновку, що зростання частки країн, що розвиваються, у світовій торгівлі сільськогосподарською продукцією сприяло більшій диверсифікації глобальних поставок аграрної продукції, що знизило ризики продовольчої безпеки [35].

Аргументи на користь лібералізації торгівлі є вагомими, і вони зазвичай становлять основу для політичних порад урядам від міжнародних організацій. Ці аргументи ґрунтуються на Рікардіанській «звичайній» або «неокласичній» теорії торгівлі, зокрема на теорії порівняльних переваг, що використовує моделі

загальної рівноваги. Вони стосуються розподілу ресурсів у всій економіці за стилізованих умов досконалої конкуренції. Теорія стверджує, що відмінності у продуктивності та альтернативних витратах виробництва між країнами є основними причинами, чому країнам вигідно брати участь у торгівлі. Багато причин пояснюють, чому виникають такі відмінності. Клімат має очевидне значення для сільського господарства, як і наявність великих орних земель і достатнього запасу води. Наявність інших природних ресурсів, таких як великі та легкодоступні родовища корисних копалин, і різний доступ до виробничих технологій призводять до різної продуктивності праці.

Теорема Хекшера-Оліна (Н-О) надає найбільш загальноприйняте пояснення моделі торгівлі, засноване на відмінних ресурсах факторів у країнах і вимогах факторів для різних видів товарів. Теорія стверджує, що торгівля відбувається тому, що вартість праці відносно вартості капіталу є нижчою в країні з надлишком робочої сили, що означає, що співвідношення ціни на працемісткі товари до капіталомістких товарів нижче в країні з надлишком робочої сили, ніж у багатій на капітали країні. Це забезпечує основу для порівняльних переваг, і коли починається торгівля, кожна країна експортує товари, які використовують відносно надлишок факторів, і імпортує товари, які використовують дефіцитні фактори більш інтенсивно. Це еквівалентно експорту робочої сили в обмін на капітал у випадку країни з надлишком робочої сили, але оскільки чинники не є мобільними на міжнародному рівні, натомість мають рухатися товари.

Цю модель іноді називають факторними пропорціями або моделлю забезпеченості факторами. Адекватне представлення порівняльної переваги полягає в тому, що країни повинні виробляти ті продукти, які відносно інтенсивно використовують фактори, якими країна відносно добре забезпечена. Таким чином, логічним наслідком торгівлі є процес остаточного вирівнювання цін факторів виробництва, що призводить, наприклад, до того, що реальна заробітна плата (а також ціни інших факторів виробництва) стає однаковою в країнах, що торгують. Це також означає, що за інших рівних умов країна з

надлишком праці експортує трудомісткі товари, тоді як країна з надлишком капіталу експортує капіталомісткі товари. Можна стверджувати, що цей процес міг би зіграти важливу роль у скороченні бідності в країнах, що розвиваються, з надлишком робочої сили, підвищуючи ціни на робочу силу і таким чином підвищуючи доходи працівників.

Прихильники вільної торгівлі також стверджують, що за конкурентних умов вільного ринку (стилізованих умов досконалої конкуренції) торгівля максимізує потенційний економічний добробут у міжнародному масштабі, коли ситуація в жодній країні не може покращитися і не може погіршитися. Це ситуація, коли країни, які отримують переваги від торгівлі, можуть повністю компенсувати тим країнам, які мають втрати, і при цьому залишатися в кращому стані: загальний прибуток буде більшим, ніж загальний збиток. Завдяки вільній торгівлі досягається стан, при якому буде вироблено більше кожного товару, так що кожна країна, що є учасником торгівлі, отримає переваги за умови здійснення відповідного перерозподілу [36].

Як було зазначено вище, аргументи про те, що відкритість торгівлі сприяє економічному зростанню і може бути корисною для зменшення бідності та покращення стану продовольчої безпеки, наводяться у традиційній економічній теорії та підтверджуються низкою емпіричних досліджень. Проте, деякі вчені застерігають, що необхідно уважно аналізувати результати дослідження причинно-наслідкових зв'язків, вивчаючи взаємозв'язок між збільшенням торгівлі та вищим економічним зростанням. Потенційні вигоди від лібералізації торгівлі не гарантовані та не обов'язково будуть відображені в покращенні стану продовольчої безпеки для всіх груп суспільства. Зокрема, ймовірно, існуватимуть значні відмінності між впливом на дрібних і комерційних фермерів, сільських несільськогосподарських виробників і міських споживачів як усередині країни, так і між ними [36]. Це необхідно враховувати при визначенні наслідків лібералізації торгівлі для продовольчої безпеки.

Торгові угоди та правила можуть позитивно чи негативно впливати на продовольчу безпеку залежно від того, які інституційні інструменти

використовуються для врегулювання торговельних відносин. Крім того, угоди та правила, що регулюють торгівлю, є лише одним з багатьох факторів, що впливають на продовольчу безпеку. Тому, погляди вчених на вплив правил торгівлі та угод на продовольчу безпеку різняться залежно від особистого та професійного досвіду та експертних знань, на додаток до того, які показники оцінюються та для яких зацікавлених сторін проводиться дослідження [37]. Як зазначено у звіті ФАО «Стан продовольчої безпеки у світі», потреба в координації «розрізнених» інтересів «вимагає сприятливого середовища, яке дозволяє та створює стимули для ключових секторів і зацікавлених сторін зосереджувати свою політику, узгоджувати дії та покращувати свої вплив на голод, відсутність продовольчої безпеки та недоїдання» [38]

Прихильники лібералізації торгівлі притримуються думки, що «продовольча безпека посилюється за моделі відкритої торгівлі». Зокрема, вчені стверджують, що більш відкритий режим торгівлі сприяє ефективнішому сільськогосподарському виробництву, що сприяє збільшенню пропозиції продовольства та, у свою чергу, зниженню цін на продовольство. Іншими словами, «політика більш відкритої торгівлі покращує доступність продовольства для населення [39].

Торговельні угоди та правила сприяють поширенню високопродуктивного сільського господарства та транспортування продовольства на далекі відстані, збільшуючи наявність та доступність рафінованих вуглеводів (пшениці, рису, цукру) та харчових олій. Таким чином, в багатьох країнах стан продовольчої безпеки покращився з точки зору енергетичного складу щоденного раціону, але водночас населення стало більш сприйнятливим до недоїдання, пов'язаного зі спрощенням дієти, а також до зростання надмірного споживання та пов'язаних із цим хронічних захворювань [40]. Торгівля допомагає країнам, особливо найменш розвиненим, збільшити загальну кількість калорій, що постачаються, а також урізноманітнити продукти харчування, доступні для споживання [41]. Війна в Україні поставила міжнародну торгівлю зерновими в центр уваги, оскільки Україна та Росія є

основними експортерами зерна [42]. Зернові культури та продукти із них є важливою частиною світової торгівлі продовольством – вони складають 15% експортованого продовольства у вартісному вираженні. Однак, будучи доступними основними продуктами харчування, на них припадає 45% калорій, доступних для населення світу. Інші, дорожчі групи продуктів харчування, особливо риба та морепродукти, відіграють більшу роль у вартості міжнародної торгівлі, ніж калорії, що постачаються (рис. 1.2).

З іншого боку, торговельні угоди та правила обумовлюють витіснення дрібних фермерів з внутрішнього та міжнародного ринків. Особливе занепокоєння викликають дрібні фермери, які працюють в системах агробіорізноманіття, оскільки ця група особливо важлива для продовольчої безпеки як на місцевому, так і на глобальному рівнях [44-45].

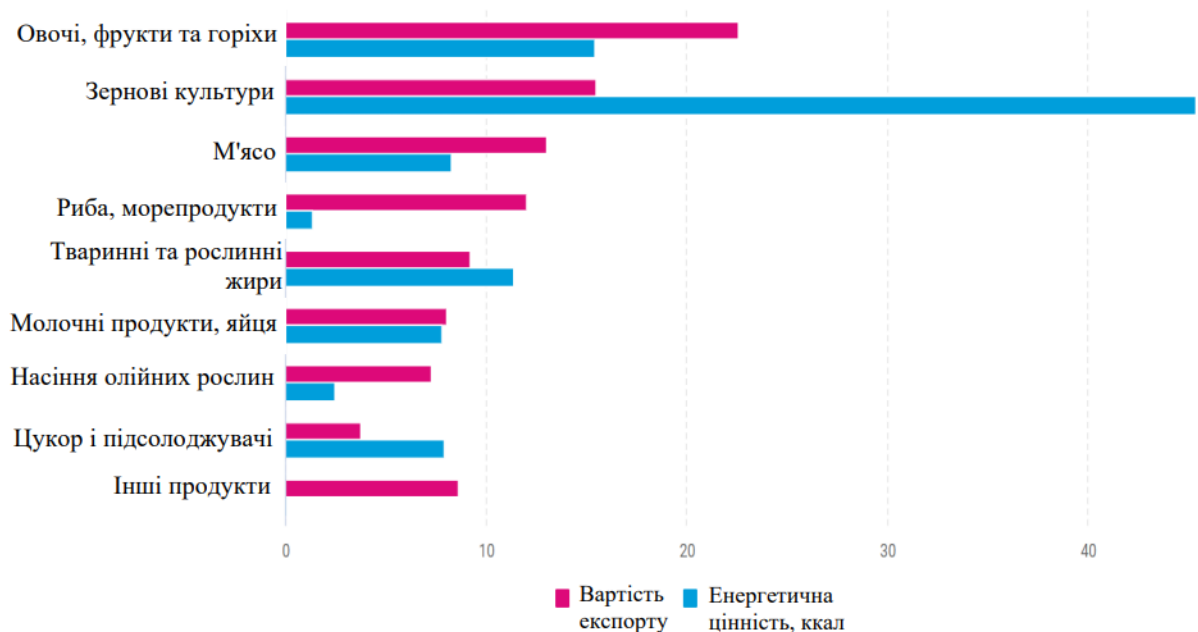

Рис. 1.2. Товарна структура світової торгівлі продовольством з урахуванням енергетичної цінності продуктів

Джерело: [43]

Теорія концентрованої дії наголошує на впливі організованих груп інтересів фермерів, які здатні спілкуватися один з одним, впливати на законодавчий процес і просувати економічні цілі [46]. Також можна

спостерігати взаємодію сільськогосподарських підприємців з регіональними акторами та інституціями в сільській місцевості. Теорія інституційних затримок називає повільнішу адаптацію сільськогосподарської політики до змін у світовій економіці як одну з причин надмірного протекціонізму. Уряди та міжнародні організації затримують свою реакцію на зміни світових цін, зростання автоматизації, зміни в структурі бізнесу, підвищення продуктивності, зміну клімату, зміни порівняльних переваг сільськогосподарських територій тощо на ринках [47]. З огляду на це, Світова організація торгівлі поділяє інструменти регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією на три групи відповідно до рівня їх впливу на умови торгівлі: мінімальна допомога, що спотворює торгівлю; помірна підтримка виробництва та найбільш шкідливі заходи.

Країни з розвиненою економікою домінують у світовій торгівлі сільськогосподарською продукцією, але частка країн, що розвиваються, зростає. Національні сільськогосподарські ринки більш захищені для міжнародної торгівлі порівняно з ринками інших товарів, але співпраця країн в рамках СОТ і нові преференційні торгові угоди сприяють лібералізації ринку та стимулюють збільшення торгових потоків [48]. Глобальні ланцюжки вартості в сільському господарстві позитивно впливають на міжнародну торгівлю та лібералізацію ринку, стимулюють розвиток сільськогосподарських послуг і сприяють створенню робочих місць. Сільськогосподарське виробництво та торгівля аграрною продукцією становлять основу продовольчої безпеки, яка є життєво необхідною під час кризових та шоків періодів, таких як пандемії, політичні конфлікти, торговельні війни тощо.

Лібералізація торгівлі передбачає зміну відносних цін на сільськогосподарську продукцію, яка виготовлялася в раніше захищеному секторі економіки. Зміна відносних цін спричинить зміни у розподілі ресурсів за різними видами діяльності, а отже, зміни як у підгалузевому, так і в сукупному рівнях виробництва. У свою чергу, зміни в рівнях доходів (які, як очікується, зростуть у сукупності в міру ефективнішого використання ресурсів)

мають потенціал як для зниження рівня бідності, так і для покращення стану продовольчої безпеки завдяки покращенню доступу бідних верств населення до продуктів харчування. У короткостроковій перспективі сільськогосподарські сектори в бідних економіках часто не мають належного потенціалу, щоб отримати користь від лібералізації торгівлі. Це пояснюється негнучкою структурою виробництва та торгівлі в цьому секторі, що часто проявляється в обмеженому доступі до ринку та слабкому інституційному розвитку, а також обмеженій спроможності реагувати на покращені умови торгівлі. Однак у короткостроковій перспективі імпортери харчових продуктів можуть постраждати через підвищення цін на імпортовану продукцію. У результаті цього ситуація з продовольчою безпекою погіршується. Тому, одним із ключових факторів збалансування питань лібералізації торгівлі та продовольчої безпеки є стратегія, яку мають використовувати країни для покращення стану забезпечення населення продовольством.

1.3. Методи дослідження продовольчої безпеки держави в контексті економічного зростання

Стійкість економічного зростання залежить від рівня продовольчої безпеки держави. Без ефективно діючої стратегії продовольчої безпеки країни будуть витрачати значну частину коштів на підтримку продовольчої безпеки шляхом збільшення внутрішнього виробництва та мінімізації залежності від імпорту продовольства. Істотна залежність від імпорту продовольства призводить до загострення проблем продовольчої безпеки, підвищення рівня хронічного недоїдання населення, обмеженості розвитку людського капіталу, зростання рівня бідності, зниження продуктивності праці, скорочення тривалості життя та зниження економічного зростання. У зв'язку з цим, важливим науковим завданням є вивчення впливу продовольчої безпеки на прискорене економічне зростання в країнах з перехідною економікою та країнах, що розвиваються.

Вимірювання зв'язків між продовольчою безпекою та економічним зростанням базується на дослідженні Ж.-Л. Арканда [49], який використав просту неокласичну модель зростання для вимірювання недоїдання, яка відображає взаємозв'язок продовольчої безпеки та економічного зростання. Неокласична модель зростання Р. Солоу є функцією технології, капіталу та праці. Цей автор додав ефективну працю як ознаку продуктивності праці, що залежить від рівня харчування з точки зору дієтичного енергетичного забезпечення (DES) або поширеності неадекватності їжі (PFI). Рівняння ефективності праці було додано до неокласичної моделі зростання Р. Солоу та сформувало основу для розроблення нових моделей зростання [50].

Крім неокласичної моделі зростання Р. Солоу, іншою теорією зростання, що стосується продовольчої безпеки з точки зору споживання харчових продуктів, є розширена модель Р. Солоу з людським капіталом, яку розробили Манків, Ромер і Вейл у 1992 році, що враховувала залежність людського капіталу та харчування. Поняття людського капіталу походить від інвестицій у людські знання та здоров'я, які включають навчання, фізичні вправи та повноцінне харчування. Знання та здоров'я взаємопов'язані: коли люди піклуються про своє здоров'я та краще усвідомлюють роль правильного харчування для здоров'я, це сприяє збільшенню тривалості життя та економічному зростанню [51].

Ефективність у розвитку та економічному зростанні сприятиме зменшенню бідності, голоду і недоїдання, а також досягненню продовольчої безпеки, особливо в країнах, що розвиваються в складних кліматичних умовах. Багато досліджень показали, що ефективність економічного зростання матиме позитивний вплив на продовольчу безпеку. Однак продовольча безпека також може мати прямий або опосередкований вплив на економічне зростання, але це питання обговорювалося в небагатьох дослідженнях. Дженкінс Дж. і Сканлан С. провели дослідження продовольчої безпеки в менш розвинених країнах між 1970 і 1990 роками. В результаті дослідження вчені визначили шість важливих проблем, пов'язаних з продовольчою безпекою: модернізація, економічна

залежність, упередженість міст, неомальтузіанський тиск населення, екологічні еволюційні процеси, мілітаризм. Для вивчення взаємозв'язку між продовольчою безпекою та економікою вищевказані автори застосували модель умовної зміни, яка вважається найкращим методом для фіксації структурних тенденцій, що демонструють значну стабільність у часі [52]. Крім того, в деяких дослідженнях вимірювали продовольчу безпеку на макрорівні [53]. На основі цього дослідження політики створили умови для покращення продовольчої безпеки на мікрорівні з точки зору доступу домогосподарств до продуктів харчування на місцевих ринках і домашніх ресурсів. Проте, на практиці вплив продовольчої безпеки на економічне зростання виявився неістотним. Однак, базуючись на стратегіях продовольчої безпеки, Тіммер К. зосередив своє дослідження країн Азії з точки зору нестабільності цін на продовольство на світовому ринку рису, рівня розподілу доходів і торговельної політики, які вплинули на продовольчу безпеку та економічне зростання [53].

Крім того, модернізація економічних структур позитивно вплинула на досягнення продовольчої безпеки цілих суспільств. Тіммер К. підтвердив, що між продовольчою безпекою та економічним зростанням існує тісний зв'язок [54]. На основі цього дослідження запропоновано кілька стратегічних підходів до досягнення продовольчої безпеки (рис. 1.3). По-перше, це швидкість і розподіл економічного зростання, яке відоме як зростання на користь бідних, як перший компонент стратегії продовольчої безпеки. Наступним підходом є стабілізація урядами країн Азії цін на продовольство для генерування економічного зростання як довгострокової стратегії досягнення продовольчої безпеки та економічного розвитку. Третя стратегія - стабілізація внутрішніх цін, що підвищить ефективність приватного маркетингового сектора; це краща стратегія економічного зростання.

Згідно досліджень вчених, споживання їжі також відіграє важливу роль у підвищенні продуктивності праці для посилення економічного зростання. Штраус Дж. підкреслив, що покращення споживання їжі призведе до кращого харчування та здоров'я людей та покращення можливостей прийняття рішень, а

також підвищить економічне зростання. Крім того, вчений стверджував, що краще харчування дітей підвищить успішність у школі, забезпечить кращу освіту та підвищить продуктивність праці [55]. Ці результати підтверджені в роботі Деолалікар А., який виявив, що харчування, засноване на мінімальних енергетичних потребах (MDER), є дуже важливим для визначення рівня продуктивності праці [56]. Відповідно до висновків, зроблених цим автором, еластичність виробництва сільськогосподарської продукції відносно MDER працівників є високою. Це означає, що краще споживання їжі працівниками збільшить продуктивність ферми та призведе до посиленого економічного зростання.

Рис. 1.3. Взаємозв'язок між продовольчою безпекою та економічним зростанням

Джерело: побудовано за [54]

Таким чином, виробництво харчових продуктів є дуже важливим для досягнення продовольчої безпеки. Продовольча та сільськогосподарська організація (FAO) визначила п'ять важливих ресурсів для виробництва продуктів харчування, а саме землю та зрошення, робочу силу, обладнання,

добрих та пестициди. Попередні дослідження показують, що всі п'ять факторів є дуже важливими для збільшення виробництва продуктів харчування в країнах, що розвиваються. Арканд Ж.-Л. досліджував вплив продовольчої безпеки на економічне зростання на основі модифікованої виробничої функції, розробивши наступну модель:

$$\ln y_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \ln y_{it-1} + \beta_2 \ln fs_{it} + \beta_3 \ln le_{it} + \beta_4 \ln pov_{it} + \beta_5 \ln te_{it} + \beta_6 \ln ge_{it} + \beta_7 \ln am_{it} + \beta_8 \ln al_{it} + v_{it} \quad (1.1)$$

Перелік змінних для цієї моделі зростання включає валовий внутрішній продукт (y), продовольчу безпеку (fs), очікувану тривалість життя (le), бідність (pov) і загальну зайнятість (te). В цій моделі також було додано державні витрати (ge), сільськогосподарську техніку (am) і орні землі (al) як контрольні змінні [49]. Арканд Ж.-Л. використовував змінну «дієтичне енергетичне забезпечення (DES)» як показник для вимірювання продовольчої безпеки, загальну зайнятість - як показник для вимірювання робочої сили (te) і загальну очікувану тривалість життя при народженні як показник, що характеризує очікувану тривалість життя (le). Крім того, Організація економічного співробітництва та розвитку зарахувала сільськогосподарську техніку (трактори) та орні землі до основних умов для потужного економічного зростання. Змінна, що характеризує сільськогосподарську техніку, вимірюється кількістю колісних і гусеничних тракторів, які використовуються в сільському господарстві, а змінна орних земель визначається відсотком орних земель у сільськогосподарських районах [57].

Манап Н. та Ісмаїл Н. використали розглянуті вище базові підходи і оцінили вплив продовольчої безпеки на економічне зростання країн, що розвиваються в посушливих районах. Аналіз було проведено у два етапи. Перший етап включав оцінювання впливу продовольчої безпеки на економічне зростання, а другий – оцінювання впливу продовольчої безпеки з умовами очікуваної тривалості життя, загальної зайнятості та бідності на економічне зростання [50].

Очікувана тривалість життя при народженні визначається Світовим банком як середня кількість років, яку, як очікується, проживе новонароджена дитина, якщо здоров'я та умови життя на момент народження залишаються незмінними протягом усього життя. Грунтуючись на аналізі впливу продовольчої безпеки на економічне зростання, вчені виявили, що очікувана тривалість життя за умов продовольчої безпеки має позитивний вплив на економічне зростання на рівні 1%, де збільшення тривалості життя на 1% з кращим споживанням харчування збільшить економічне зростання на 0,0687 одиниць [50]. Це дослідження підтверджує результати, отримані в роботі Кунзе Л., де стверджується, що збільшення тривалості життя може підвищити рівень заощаджень домогосподарств, збільшити накопичення фізичного капіталу та посилити економічне зростання [58]. Крім того, збільшення тривалості життя сприятиме збільшенню чисельності працівників старшого віку з високим рівнем досвіду та вищим рівнем освіти, що забезпечить прискоренню економічного зростання. Більше того, зменшення випадків захворювань та покращення стану здоров'я сприятиме збільшенню тривалості життя та прискорить економічне зростання.

Згідно з Ацемоглу Д. та Джонсон С., інновації міжнародного епідеміологічного переходу з новими типами ліків, хімікатів та інших міжнародних інтервенцій збільшили очікувану тривалість життя, сприяли зниженню смертності від туберкульозу, пневмонії та малярії, обумовили зростання чисельності населення, що безпосередньо покращило економічне зростання [59]. Крім того, збільшення очікуваної тривалості життя в результаті достатнього споживання їжі та стабільної продовольчої безпеки спонукатиме літнє населення продовжувати свою роботу, якщо вони бажають. Робота упродовж року збільшить заощадження працівників на старість, підвищить рівень доходу та сприятиме економічному зростанню.

Продовольча безпека також впливає на економічне зростання за рахунок зниження рівня бідності. Подолання бідності завдяки кращому забезпеченню продуктами харчування та покращення доступу населення до продовольства

може позитивно вплинути на економічне зростання, особливо в країнах, що розвиваються в складних кліматичних умовах. Важливими факторами позитивних змін вважаються інвестиції у сільське господарство, створення нових робочих місць, витрати на системи соціального захисту, розширення програм харчування, покращення систем освіти, просування гендерної рівності, захист вразливих країн під час кризи. Зазвичай продовольча безпека та бідність є взаємопов'язаними, тому вчені враховують ці два явища при дослідженні економічного зростання в країнах, що розвиваються. Вчені підтвердили, що зменшення бідності завдяки покращенню продовольчої безпеки на рівні 10% прискорило економічне зростання з коефіцієнтом 0,0001 [50].

Отже, покращене харчування може сприяти підвищенню якості життя населення, краща освіта для дітей може створити кращий людський капітал із вищою кваліфікацією працівників, а збільшення доходу домогосподарства може зменшити рівень бідності та безпосередньо сприяти економічному зростанню в країнах, що розвиваються в складних кліматичних умовах. Цей результат підтверджується у звіті ООН, де зазначається, що збільшення чисельності населення з різною структурою споживання продовольства збільшить попит на продукти харчування [60]. Покращення доступності продовольства з достатньою якістю та кількістю поживних речовин сприяє підвищенню продуктивності праці, зменшенню рівня бідності та прискоренню економічного зростання [61]. Підвищення рівня продовольчої безпеки може покращити здоров'я багатьох громадян, подолати бідність та сприяти економічному зростанню [62]. Крім того, Крістіансен Л. та ін. вважають, що зменшення рівня бідності, особливо в країнах, що розвиваються, покращить економічне зростання за рахунок збільшення виробництва продукції в сільськогосподарському секторі [63]. Розвиток сільського господарства є одним з факторів зменшення бідності, тому що в країнах, що розвиваються, сільськогосподарські сектори забезпечують більшість робочих місць для домогосподарств у сільській місцевості, щоб вони могли отримувати більший дохід, що сприяє зменшенню бідності і підвищенню економічного зростання.

Вчені також приділяють увагу дослідженню впливу загальної зайнятості на стан продовольчої безпеки та на економічне зростання в країнах, що розвиваються в складних кліматичних умовах. Загалом сільськогосподарський сектор є найбільшою сферою зайнятості в країнах, що розвиваються. Світова організація торгівлі (СОТ) схвалила нові переговори щодо сільського господарства, дозволяючи країнам, що розвиваються в складних кліматичних умовах, переоцінити та підвищити тарифи на сільськогосподарську продукцію для захисту національної продовольчої безпеки та зайнятості. Вчені виявили, що збільшення загальної зайнятості за умови забезпечення продовольчої безпеки збільшує економічне зростання з коефіцієнтом 0,0001 [50]. Зайнятість населення і продовольча безпека є дуже важливими для сталого економічного зростання: ефективність зайнятості збільшує дохід домогосподарств і підвищує можливість доступу до продовольства [64]. Крім того, Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) заохочує гідну працю в сільській місцевості, особливо в сільськогосподарському секторі, щоб покращити доступ населення до продовольства, підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва та прискорити економічне зростання. Своєю чергою, достатнє споживання харчових продуктів сприятиме збільшенню зайнятості і продуктивності праці. Покращення харчування та збільшення споживання їжі сприятиме захисту домогосподарств від небезпечних захворювань. Досягнення належного рівня продовольчої безпеки, особливо в країнах, що розвиваються, підвищить працездатність як кваліфікованих, так і некваліфікованих працівників. Підвищення продуктивності праці сприятиме збільшенню капіталомісткості сільськогосподарського виробництва, підвищенню рівня доходів і паритету купівельної спроможності населення. В результаті в країнах, що розвиваються, підвищиться темп економічного зростання [56].

Отже, в результаті теоретичних та емпіричних досліджень підтверджено залежність продовольчої безпеки від стану розвитку національного сільського господарства, продуктивності аграрних підприємств, зайнятості в

сільськогосподарському секторі економіки. З іншого боку, структура сільського господарства та ефективність використання сільськогосподарського потенціалу визначають ключові товарні позиції, які формують основу аграрного експорту країни. У зв'язку з цим, важливою складовою нашого дослідження є не лише оцінка експортного потенціалу сільського господарства, а й внутрішніх чинників, які впливають на здатність сільськогосподарського сектору забезпечувати внутрішній попит на продовольство та експортувати продукцію в обсязі, який не погіршить стан продовольчої безпеки України.

Відповідно, поряд з аналізом динаміки та структури зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією, необхідно аналізувати основні чинники, що впливають на формування експортного потенціалу сільськогосподарського сектору економіки. З цією метою необхідно дослідити забезпеченість сільського господарства такими основними факторами, як людський капітал та інвестиційні ресурси, а також оцінити динаміку виробництва основних продуктів харчування. Своєю чергою, зайнятість у сільському господарстві, зарплата працівників, капітальні інвестиції та обсяг основних видів виробленої продукції є важливими чинниками формування експортного потенціалу сільськогосподарського сектору економіки. Тому можемо розглядати обсяги експорту сільськогосподарської продукції (E_{agr}) як функцію від таких змінних, як кількість зайнятих у сільському господарстві (Lab_{agr}), середньомісячна заробітна плата працівників у сільському господарстві (Sal_{agr}), обсяги капітальних інвестицій в сільське господарство (Inv_{agr}), обсяги виробленої сільськогосподарської продукції ($Prod_{agr}$):

$$E_{agr} = F (Lab_{agr}; Sal_{agr}; Inv_{agr}; Prod_{agr}). \quad (1.2)$$

З метою визначення впливу цих чинників на експорт сільськогосподарської продукції, використаємо метод лінійної множинної регресії, який передбачає встановлення залежності між змінними за допомогою такого рівняння:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot x_1 + \dots + \beta_k \cdot x_k + u, \quad (1.3)$$

де Y – залежна пояснювальна змінна, $(x_1, x_2, \dots, x_k)$ – незалежні пояснюючі змінні, u – випадкова похибка, розподіл якої в загальному випадку визначається незалежними змінними, але математичне сподівання якої дорівнює нулю.

З метою стандартизації фактичних значень показників, які вимірюються в різних одиницях, необхідно розрахувати їхні натуральні логарифми. Після логарифмування змінних можемо записати рівняння лінійної регресії на основі рівняння (1.3), використовуючи позначення змінних згідно рівняння 1.2, у вигляді:

$$\ln E_agr = \beta_0 + \beta_1 \ln Lab_agr + \beta_2 \ln Sal_agr + \beta_3 \ln Inv_agr + \beta_4 \ln Prod_agr_1 + \beta_5 \ln Prod_agr_2 + \beta_6 \ln Prod_agr_n + \varepsilon t, \quad (1.4)$$

де: β - коефіцієнти еластичності. У випадку позитивного впливу динаміки незалежних змінних на залежну змінну очікуються такі значення: $\beta_1 > 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 > 0$, $\beta_4 > 0$, $\beta_5 > 0$ і $\beta_6 > 0$. Крім того, $\ln$ вказує на натуральний логарифм. Інші змінні були пояснені вище.

У другій частині нашого дослідження необхідно буде дослідити взаємозв'язок між продовольчою безпекою держави та зовнішньою торгівлею. З цією метою насамперед розрахуємо показники продовольчої безпеки, які подані у таблицях 1.2 та 1.3. Зовнішня торгівля повинна включати показники експорту та імпорту сільськогосподарської продукції. Відповідно, використовуючи метод лінійної множинної регресії, проведемо оцінку впливу зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на показники продовольчої безпеки держави на основі таких рівнянь:

$$\ln Food_sec = \beta_0 + \beta_1 \ln Exp_agr + \beta_2 \ln Imp_agr, \quad (1.5)$$

де $Food_sec$ – вектор змінних, що включає показники продовольчої безпеки держави (див. табл. 1.2 та 1.3); Exp_agr та Imp_agr – відповідно експорт та імпорт основних товарних груп сільськогосподарської продукції.

Таким чином, нами сформульовано такі наукові гіпотези, які будуть підтверджені або спростовані в процесі дослідження: (1) експорт сільськогосподарської продукції прямо залежить від потенціалу сільського господарства та ефективності його використання; (2) експорт

сільськогосподарської продукції має обернений зв'язок з продовольчою безпекою держави; (3) імпорту сільськогосподарської продукції безпосередньо впливає на продовольчу безпеку держави.

Висновки до розділу

1. Продовольча безпека означає наявність достатньої кількості безпечних і нешкідливих продуктів для населення за будь-яких обставин, що забезпечує здорове життя. Це явище має глобальний, стратегічний, екологічний і суспільний вплив. Таким чином, країни, що розвиваються, розглядають принцип продовольчої безпеки одним з основних для забезпечення сталого розвитку, заохочуючи та просуваючи систему політики для покращення якості життя та адекватного використання природних ресурсів, починаючи зі сприяння збільшенню сільськогосподарського виробництва та впровадження системи громадського постачання. Стан продовольчої безпеки держави характеризується показниками відповідності споживання основних харчових продуктів встановленим нормативам, а також показниками, які визначають: здатність держави забезпечувати населення продовольством за рахунок власного виробництва та імпорту сільськогосподарської продукції; залежність держави від аграрного імпорту; економічну доступність населення до продуктів харчування.

2. В умовах глобалізації міжнародна торгівля стала ключовою ланкою формування продовольчої безпеки багатьох країн. Торгові угоди та правила можуть позитивно чи негативно впливати на продовольчу безпеку залежно від того, які інституційні інструменти використовуються для врегулювання торговельних відносин. Загалом, лібералізація торгівлі позитивно впливає на стан продовольчої безпеки країн, які не спроможні самотійно забезпечити населення продовольством. Відкритість торгівлі сільськогосподарською продукцією дозволяє найбільш бідним країнам імпортувати аграрну продукцію по нижчих цінах, що покращує доступ бідних верств населення до продовольства. З іншого боку, лібералізація торгівлі підвищує ризики для країн, які є

виробниками сільськогосподарської продукції, але не спроможні забезпечити належну підтримку національних фермерських господарств для підвищення їхньої конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Тому, одним із ключових факторів збалансування питань лібералізації торгівлі та продовольчої безпеки є розробка ефективної стратегії продовольчої самостійності та самозабезпеченості, яку мають розробляти країни для покращення доступності продуктів харчування для населення.

3. Теоретичні та емпіричні дослідження підтвердили наявність прямого зв'язку між продовольчою безпекою та економічним зростанням країн, що розвиваються. З огляду на важливу роль зовнішньої торгівлі у забезпеченні економічного зростання, з одного боку, та значення імпорту продовольства для вирішення проблем продовольчої безпеки країн, з іншого боку, можна припустити наявність взаємозв'язку між рівнем продовольчої безпеки та зовнішньою торгівлею сільськогосподарською продукцією. Відповідно, з метою формування ефективної стратегії продовольчої безпеки держави необхідно перевірити наступні наукові гіпотези: експорт сільськогосподарської продукції прямо залежить від потенціалу сільського господарства та ефективності його використання; експорт сільськогосподарської продукції має обернений зв'язок з продовольчою безпекою держави; імпорт сільськогосподарської продукції безпосередньо впливає на продовольчу безпеку держави.

РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

2.1. Особливості експортного потенціалу аграрного сектору України та ефективність його використання

Харчовий та аграрний сектор України має більший економічний потенціал, ніж у будь-якій іншій країні колишнього СРСР. Цей потенціал зумовлений передусім сприятливими агрокліматичними умовами країни, які добре підходять не лише для виробництва зернових, олійних, коренеплодів і волоконних культур, тваринництва, а й для вирощування широкого асортименту фруктів і овочів помірного клімату. Порівняння історичних даних до реформи (з кінця 1980-х до 1991 р.) свідчить про те, що Україна була виробником пшениці, кукурудзи, соняшнику та цукрових буряків з найнижчими витратами в Центральній Європі та колишньому СРСР. Так, за оцінками фахівців, за співвідношенням витрат на виробництво цих товарів та світових ринкових цін на матеріально-технічні ресурси, найбільші абсолютні переваги Україна має у пшениці та соняшнику, тоді як витрати на кукурудзу та цукровий буряк все ще нижчі за середні витрати в більшості інших основних країн-виробників [65].

Україна традиційно була важливим експортером продовольства та сільськогосподарської продукції (чистий експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції становив 2,5 млрд дол. США у 1988–1990 роках). Проте наприкінці 1980-х років урожайність сільськогосподарських культур становила лише 60-75% від західноєвропейського, плодючість худоби була на 25-30% нижчою, а коефіцієнт конверсії корму був меншим за 60% від рівня розвинених країн [65]. Відходи були високими по всьому харчовому ланцюгу через великі втрати під час транспортування з полів і зберігання на фермах, а також через низьку ефективність і псування харчових продуктів через застарілу технологію. Окрім високих втрат сировини при переробці, енергоємність в Україні є дуже високою порівняно зі світовими стандартами. Таким чином, низька

ефективність у харчовій промисловості України нівелювала її абсолютну перевагу у виробництві сирих товарів, наприклад, у випадку виробництва рафінованого цукру та консервованих фруктів та овочів.

З 1990 по 1995 рік виробництво сільськогосподарського сектора скоротилося більш ніж на 30%, що стало результатом впливу факторів, які не контролюються аграрним сектором: висока інфляція та зниження оборотного капіталу сільськогосподарських підприємств, збільшення реальних витрат на сільськогосподарські ресурси, загальне зниження реальної заробітної плати та внутрішнього попиту. Цей спад також відображав вплив нестійкої сільськогосподарської політики, яка була спадщиною радянського минулого. Крім того, громіздкі механізми централізованого планування та контролю призвели до монопольних та неефективних систем розподілу сільськогосподарських ресурсів та продукції. Наявність імпортованих змінних ресурсів, таких як добрива, агрохімікати та обладнання для посіву та обприскування, було суворо обмежено, що призвело до недостатнього використання цих високоякісних імпортованих ресурсів.

Для відновлення зростання в аграрному секторі, яке б орієнтувалося на ринок і підтримувалося самофінансуванням збільшення продуктивності, необхідно було проводити реформи. Політики не очікували, що зростання агропромислового сектору, яке спричинене експортом, приведе до відновлення української економіки, оскільки агропромисловий сектор був технологічно відсталий і невідповідний до функціонування в ринкових умовах, а тому розвивався під впливом таких проблем, як брак комерційної орієнтації, низька продуктивність і застарілість основних фондів, ненадійність послуг фінансового сектора.

Заходи щодо реформування сільського господарства, здійснені в 1994–1995 рр., сприяли підвищенню закупівельних цін на фермерську продукцію, дозволили більш еластично реагувати на зміни цін і заклали основу для розширення доступу до кредитів через банківську систему, що своєю чергою забезпечило зростання чистого сільськогосподарського виробництва на 15–20%

упродовж 1996–2005 років. Основні заходи, які було впроваджено, стосувалися таких напрямів: лібералізація сільськогосподарського ринку, включаючи зміну процедури державних закупівель; лібералізація торгівлі, включаючи скасування квот на експорт зерна та припинення встановлення індикативних цін на торгові контракти; земельна реформа, заохочення розвитку сектору життєздатних одиниць управління сільськогосподарськими підприємствами шляхом створення правової основи для поділу та приватизації великих господарств; приватизація, демонополізація та заохочення виходу на ринок виробництва, переробки та маркетингу сільськогосподарських ресурсів і продукції; створення структури ринкових інформаційних служб сільськогосподарської продукції та реструктуризація державних сільськогосподарських інституцій з метою зосередження на ролі посередника ринку.

Таким чином, розширена програма реформ аграрної політики, яку реалізував уряд України, включала три основні компоненти. По-перше, методи приватизації підприємств агропромислового комплексу були скориговані таким чином, щоб уможливити більш ранню рекапіталізацію цих підприємств з новими інвестиціями через відкриті акціонерні підприємства. По-друге, що не менш важливо, це прискорення темпів приватизації агропромислових підприємств через чітке визначення підприємств, які підлягають приватизації в коротко- та середньостроковій перспективі. Без цих заходів дуже багато агропромислових підприємств були б декапіталізовані та збанкрутували протягом наступних двох-трьох років. По-третє, уряд запровадив швидку демонополізацію систем переробки сільськогосподарської продукції, постачання сировини та збуту продукції, а також було ухвалено нормативні акти, які визначили допустимі рівні концентрації в агропромисловому секторі.

Водночас, експорт аграрної продукції з України тривалий час був орієнтований на країни колишнього СРСР, оскільки умови торгівлі та місткість ринків цих країн сприяли розвитку торговельних відносин між українськими сільськогосподарськими підприємствами та імпортерами з цих країн. Експансія на ринки розвинених країн, зокрема ЄС, стримувалася очевидними проблемами

якості та, у деяких випадках, імпортерними бар'єрами, які перешкоджають доступу та знижують ціни на українську сільськогосподарську продукцію. У той час, як набуття членства Україною у Світовій організації торгівлі розширило доступ до світових ринків, обмеження імпорту сільськогосподарської продукції багатьма країнами обмежувало здатність України нарощувати експорт сільськогосподарської продукції. Незважаючи на це, багато країн, що розвиваються (зокрема, на Близькому Сході та в Тихоокеанській Азії) пропонують значні ринкові можливості для розширення експорту сільськогосподарської та харчової продукції з України.

Хоча проведені реформи не забезпечили повного усунення великої кількості проблем інституційного, економічного та структурного характеру у сільськогосподарському секторі України, за останні десять років українські аграрні підприємства зміцнили свої позиції на зарубіжних ринках продовольства. Україна є одним із провідних світових виробників та експортерів сільськогосподарської продукції та відіграє вирішальну роль у постачанні насіння олійних культур і зерна на світовий ринок [66].

Так, за даними Продовольчої та сільськогосподарської організації, у 2021 р. Україна посіла перше місце за обсягами експорту соняшникової олії, коли на світовий ринок було поставлено 5,1 млн т цього продукту загальною вартістю 6,31 млрд дол. США (рис. 2.1).

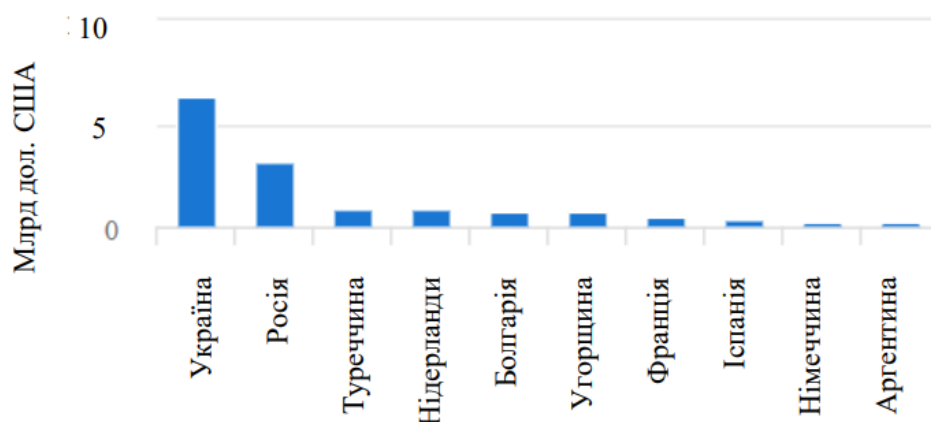

Рис. 2.1. Місце України серед провідних експортерів соняшникової олії у 2021 р.

Джерело: побудовано за даними [67]

Експорт соняшникової олії з України більше ніж удвічі перевищував експорт з Росії та майже у 7 разів – експорт інших країн, що увійшли до першої десятки експортерів цієї продукції.

У 2021 р. Україна експортувала 19,4 млн т пшениці на 4,7 млрд дол. США і посіла 5-те місце серед найбільших країн-експортерів цієї продукції, поступаючись Росії, США, Австралії та Канаді (рис. 2.2). Вартісний обсяг експорту української пшениці був на 35% меншим, ніж країн-лідерів цього рейтингу. Водночас, Україна незначно випередила Францію, яка експортувала пшениці на 4,48 млрд дол. США (16,1 млн т). Експорт української пшениці у кілька разів перевищував експорт з Аргентини (9,48 млн т вартістю 2,45 млрд дол. США), Німеччини (7,1 млн т на 1,97 млрд дол. США), Румунії (6,9 млн т на 1,8 млрд дол. США) та Індії (6,1 млн т на 1,72 млрд дол. США).

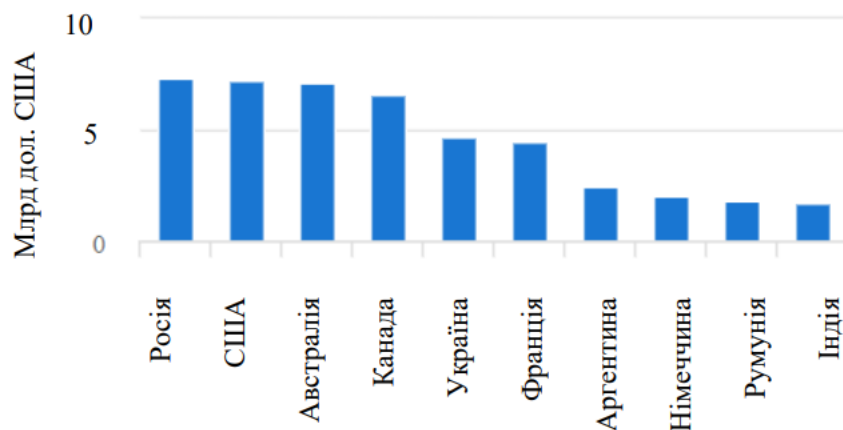

Рис. 2.2. Місце України серед провідних експортерів пшениці у 2021 р.

Джерело: побудовано за даними [67]

За обсягами експорту ячменю у 2021 р. Україна посіла третє місце в світі (рис. 2.3). Українські аграрії експортували 5,34 млн т. ячменю на суму 1,17 млрд дол. США. При цьому, вартісні обсяги українського експорту були на 41,8% меншими, порівняно з обсягами, які експортувала Австралія (2,01 млрд дол. США або 8,72 млн т) та на 29,6% менше, ніж експорт ячменю з Франції (1,64 млрд дол. США або 6,55 млн т). Водночас, експорт ячменю з України був на 18% більшим, ніж з Росії (0,97 млрд дол. США або 3,96 млн т), на 79%

перевищував експорт з Казахстану (0,25 млрд дол. США або 1,46 млн т) та Данії (0,245 млрд дол. США або 0,96 млн т).

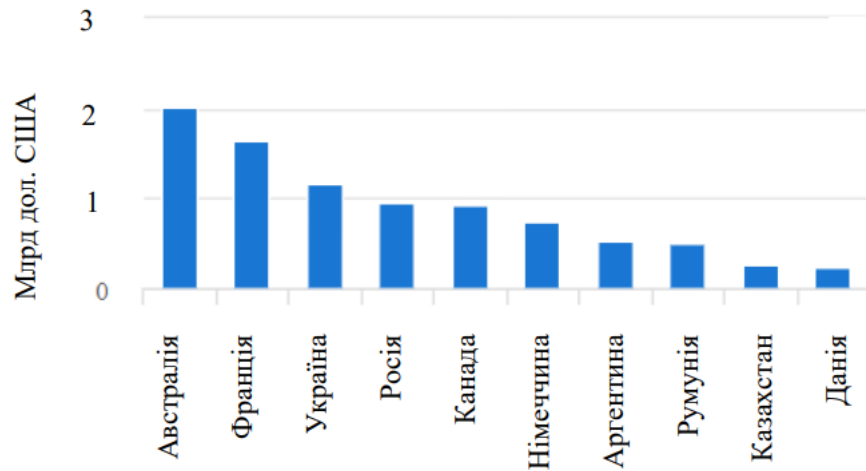

Рис. 2.3. Місце України серед провідних експортерів ячменю у 2021 р.

Джерело: побудовано за даними [67]

До початку повномасштабного вторгнення російських військ сільськогосподарські підприємства створювали близько 10% ВВП України, в аграрному секторі було зосереджено 14% усіх зайнятих осіб, а експорт сільськогосподарської продукції перевищив 41% від загального обсягу експорту товарів. Активні бойові дії почалися з період підготовки весняної посівної кампанії 2022 р., що негативно вплинуло на економічний потенціал сільського господарства. Так, за рік війни загальна площа посівів зменшилася на 20%, за перші три місяці війни було пошкоджено 15% основних фондів аграрних підприємств [68].

Відповідно, врожай зернових культур та олійних рослин у 2022 р. зменшився на 37% порівняно з 2021 р. Зниження обсягів виробленої сільськогосподарської продукції при одночасному підвищенні цін на добрива та паливо обумовило істотне зменшення доходів українських фермерів. Через блокаду російськими військами українських чорноморських портів на початку війни експорт зерна різко зменшився, хоча до війни морським шляхом експортувалося близько 90% аграрного експорту України. Так, у березні 2022 р. було експортовано 0,3 млн т зерна, тоді як у січні цього ж року експорт зерна

становив 5,4 млн т. Попри забезпечення аграрного експорту альтернативними сухопутними шляхами, експорт зернових культур збільшився неістотно і становив 1,2 млн т та 2,7 млн т відповідно у квітні та червні 2022 р., що було у 2,5 рази менше за щомісячні обсяги експорту у довоєнний період. Внаслідок цієї ситуації упродовж першого півріччя 2022 р. ціни на зерно пшениці та кукурудзи на внутрішньому ринку знизилися на 45%, хоча світові ціни у цей період збільшилися на 15%. Завдяки підписанню угоди про Чорноморську зернову ініціативу у липні 2022 р. вдалося збільшити експорт зерна до 7 млн т на місяць. Проте, через високі витрати на логістику експортних поставок внутрішні ціни на зернові культури продовжували знижуватися, особливо ціни на кукурудзу, що призвело до зниження темпів збору врожаю.

За 2022 р. відбулося скорочення посівів озимої пшениці на 25% порівняно з довоєнним періодом. Багато фермерів відмовилися вирощувати зернові культури та переорієнтувалися на вирощування олійних рослин. У 2023 р. загальні посіви соняшнику в Україні займали 5,1 тис. га, що відповідало рівню попереднього року. Станом на жовтень 2023 р. було зібрано 7,3 млн т насіння соняшника, що становило 63% від запланованого збору [69]. При цьому зазначимо, що постачання рослинної олії стикається з меншими проблемами логістики, а у 2022-2023 маркетинговому році через дунайські порти було вивезено за кордон понад 2 млн т української соняшникової олії, що становило 43,1% експорту [Там же]. Скорочення обсягів виробництва зерна призведе до зменшення врожаю зернових та обсягів експорту зерна, що негативно вплине на стан продовольчої безпеки країн, які були основними імпортерами українського зерна, у короткостроковій перспективі. Проте, у довгостроковій перспективі ситуація покращиться за рахунок збільшення експорту зернових іншими провідними виробниками цієї продукції (США, Австралія, Канада).

За оцінками фахівців, станом на 24 лютого 2023 р. загальні збитки сільськогосподарського сектору економіки внаслідок повномасштабної війни становили 8,72 млрд дол. США або 27,6% від загальних збитків економіки України, які визначені на рівні 31,5 млрд дол. США [68]. Такі значні збитки

обумовлені частковим або повним знищенням машин і обладнання, складів та зерносховищ, втратами поголів'я великої рогатої худоби та птиці, знищенням багаторічних насаджень, викраденням ресурсів, зібраного врожаю та готової продукції. Найголовнішою причиною виникнення збитків було пошкодження та знищення машин та обладнання (53%), викрадення засобів (23%) та пошкодження складів і зерносховищ (15%) [Там же]. У 2023 р. збитки зросли майже у 4 рази порівняно з 2022 р., оскільки на тимчасово окупованих територіях раніше пошкоджені активи сільськогосподарських підприємств зазнали подальших руйнувань і були повністю знищені, збільшилася вартість викраденого майна підприємств та аграрної продукції.

Таким чином, за роки незалежності в Україні в результаті поступових реформ було покращено умови функціонування сільськогосподарських підприємств, що сприяло зміцненню економічного потенціалу аграрного сектору та дозволило більш ефективно його використовувати з точки зору зміцнення експортних позицій українських сільськогосподарських підприємств на світовому ринку. За останні 10 років сільськогосподарська продукція стала основою українського експорту товарів. Проте, повномасштабна війна показала, що експортний потенціал сільського господарства, який значною мірою формував конкурентні позиції України на міжнародних ринках, не може розглядатися як джерело економічного зростання в умовах війни через істотну залежність експорту сировинної продукції від ефективної логістики.

2.2. Характеристика зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією

Істотне зростання частки сільськогосподарської продукції у загальних обсягах експорту товарів свідчить про зростання ролі аграрного сектору у забезпеченні економічного зростання України та зміцнення конкурентних позицій українських підприємств на міжнародних ринках продовольства упродовж 2010-2022 р. За досліджуваний період частка сільськогосподарської продукції в експорті товарів збільшилася з 19,3% у 2010 р. до 53% у 2022 р., а

вартість експорту сільськогосподарської продукції збільшилася з 10,2 млрд дол. США до 23,4 млрд дол. США (рис. 2.4). За перший рік повномасштабної війни відбулося зниження обсягів аграрного експорту на 15,5% порівняно з 2021 р.

Характерною особливістю, що відрізняє торгівлю сільськогосподарською продукцією України від торгівлі промисловими товарами, особливо високотехнологічними, є зростаюче позитивне сальдо, яке сформувалося в результаті істотного перевищення експорту над імпорту та значно вищих темпів зростання експорту порівняно з темпами зростання імпорту. Зокрема, хоча у короткостроковому періоді сальдо торгівлі сільськогосподарською продукцією зменшилося і становило у 2022 р. 17,4 млрд дол. США, його значення у 4 рази перевищувало значення 2010 р. Зростання позитивного сальдо торгівлі сільськогосподарською продукцією свідчить про спроможність України забезпечувати імпорт продовольства, яке не виробляється в нашій країні, але є важливим з точки зору продовольчої безпеки.

Аналізуючи динаміку обсягів експорту сільськогосподарської продукції з України, можемо відзначити високу здатність вітчизняного аграрного сектору до швидкого відновлення виробництва та збільшення експорту в післякризові періоди. Як видно з рис. 2.4, після світової економічної кризи 2008-2009 рр., починаючи з 2010 р. відбувалося збільшення обсягів експорту продовольства упродовж 2011-2012 рр. Проте, зростання припинилося внаслідок економічної кризи, яка виникла після анексії Росією Криму та окупації частини Донецької і Луганської областей у 2014 р., що призвело до зменшення обсягів експорту сільськогосподарської продукції з 17,3 млрд дол. США у 2014 р. до 14,7 млрд дол. США у 2015 р. Попри істотне погіршення економіко-політичної ситуації в Україні сільськогосподарські підприємства змогли підвищити ефективність використання наявних ресурсів та збільшили експорт продукції починаючи з 2016 р. Також слід зазначити, що в кризових умовах, які виникли внаслідок обмеження ділової активності під час пандемії у 2020 р., спостерігалось незначне збільшення обсягів експорту у той час, як в інших видах економічної діяльності відбулося істотне зниження виробництва та експорту продукції чи

послуг. У 2021 р. відбулося збільшення експорту аграрної продукції на 24,8% порівняно з 2020 р. і він досяг свого історичного максимуму (27,7 млрд дол. США).

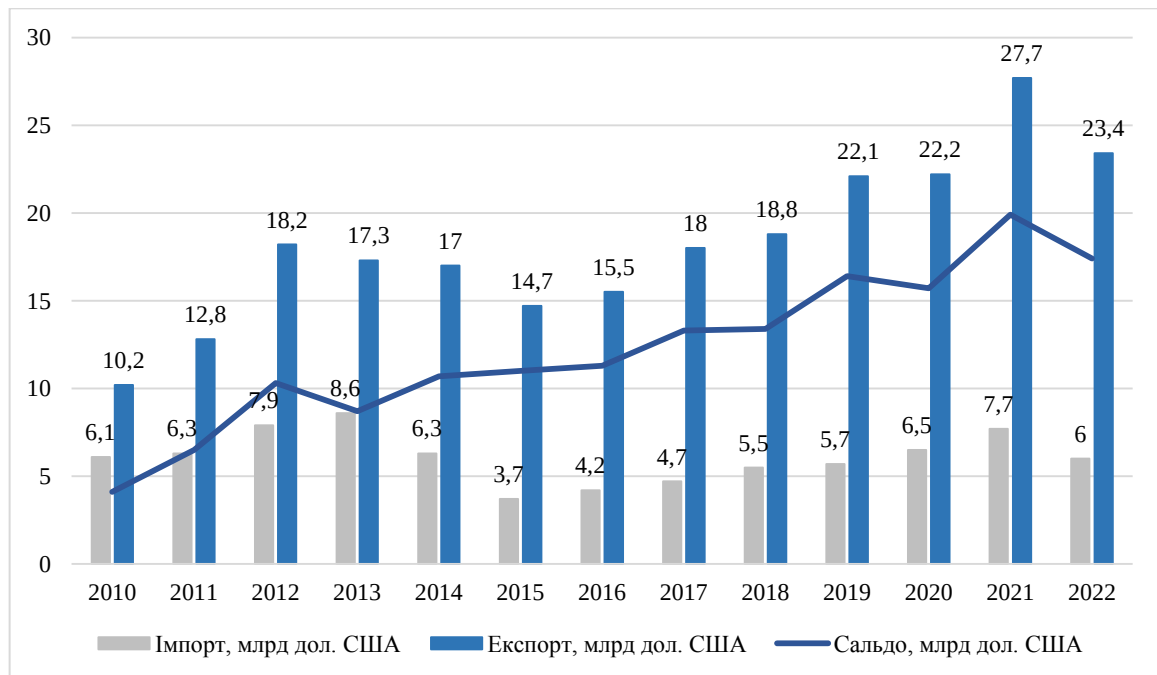

Рис. 2.4. Основні показники зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією у 2010-2022 рр.

Джерело: побудовано автором за [70]

Оснoву аграрного експорту України становили продукти рослинного походження. Експорт продуктів рослинного походження зростає найбільшими темпами порівняно з іншими групами аграрного експорту. Так, у 2010 р. вартість експорту рослинної продукції становив 3976,3 млн дол. США, а у 2022 р. цей показник збільшився у 3,4 рази та досягнув 13472,6 млн дол. США. Частка рослинної продукції у загальних обсягах експорту товарів України зростає з 7,7% у 2010 р. до 30,5% у 2022 р. і в кілька разів перевищувала частки інших товарних груп аграрного експорту (рис. 2.5).

Темпи зростання обсягів експорту жирів та олій тваринного або рослинного походження були нижчими порівняно з темпами зростання експорту рослинної продукції. У 2022 р. вартість експорту жирів та олій тваринного або рослинного походження становила 5948,6 млн дол. США, що у 2,3 рази перевищувало обсяг експорту у 2010 р. (2617,3 млн дол. США). Частка

жирів та олій тваринного або рослинного походження в загальних обсягах експорту товарів України збільшилася – з 5,1% у 2010 р. до 13,5% у 2022 р., що є важливим з точки зору економічного зростання з огляду на вищу додану вартість цієї продукції, порівняно з рослинною сировиною.

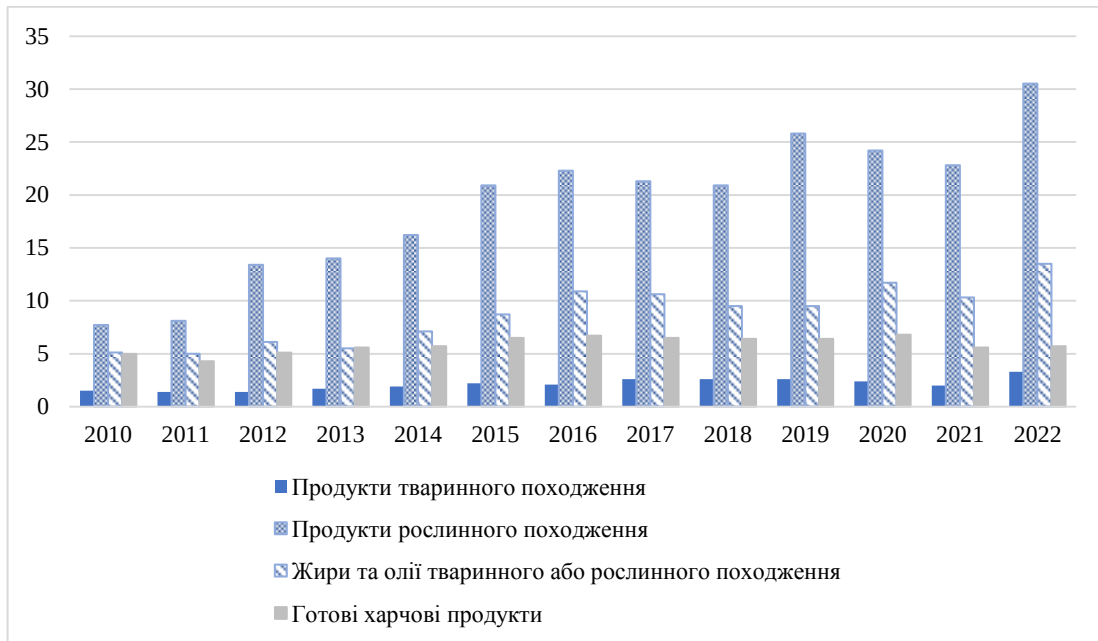

Рис. 2.5. Зміна часток основних продовольчих товарів у структурі експорту товарів України у 2010-2022 рр., %

Джерело: побудовано автором за даними [70]

За період 2010-2022 рр. відбулося зменшення вартісних обсягів експорту готових харчових продуктів з 2571,1 до 2496,8 млн дол. США, але частка продуктів харчування в експорті товарів збільшилася за цей період з 5,0% до 5,7%. Експорт продуктів тваринного походження був найменшим як за вартісним обсягом, так і за часткою в структурі експорту товарів, але характеризувався тенденцією до зростання. Вартість експорту продуктів тваринного походження збільшилася з 771,4 млн дол. США у 2010 р. до 1471,8 млн дол. США у 2022 р., а частка цієї продукції в експорті товарів зросла з 1,5% до 3,3%.

У структурі аграрного експорту України переважали продукти рослинного походження, їхня частка збільшилася з 40% у 2010 р. до 57% у 2022 р. Дещо меншою була частка жирів та олій тваринного або рослинного

походження, яка за цей же період зменшилася - з 26,3% до 25,4%. Частка готових харчових продуктів в експорті сільськогосподарської продукції скоротилася з 25,9% у 2010 р. до 10,7% у 2022 р., що свідчить про погіршення якісної структури аграрного експорту України. Готові харчові продукти мають вищу додану вартість, а тому зменшення обсягів їх експорту призводить до зниження ефективності зовнішньої торгівлі, оскільки відбувається зростання частки експорту сировинних товарів, до яких відноситься продукція рослинництва. Найменшу частку в загальних обсягах аграрного експорту займали продукти тваринного походження, яка зменшилася з 7,8% у 2010 р. до 6,2% у 2022 р., що можна вважати позитивною тенденцією з огляду на зміну товарної структури аграрного експорту за рахунок зменшення частки продукції тваринного походження, що характеризується нижчим рівнем доданої вартості, та збільшення вартісного обсягу експорту жирів тваринного походження, яка є продукцією з вищим ступенем переробки.

Частка сільськогосподарської продукції в імпорті товарів до України є значно меншою, порівняно з її часткою в експорті. Це свідчить про відносно непогану самозабезпеченість України продовольством та наявністю незначних загроз продовольчій безпеці. Так, частка аграрного імпорту в загальних обсягах імпорту товарів у 2010 р. становила 9,4%, а у 2022 р. збільшилася до 10,9%. Серед товарних груп агропродовольства найбільшу частку в імпорті товарів становили готові харчові продукти, їхня частка збільшилася з 4,1% у 2010 р. до 4,8% у 2022 р., а максимальне значення цього показника спостерігалось у 2020 р. і становило 5,5% (рис. 2.6). Частка продуктів рослинного походження в імпорті товарів збільшилася за період 2010-2022 рр. з 2,6% до 3,5%. Частка продуктів тваринного походження характеризувалася неістотним збільшенням у довгостроковому періоді (з 2,0% у 2010 р. до 2,1% у 2022 р.), але значними коливаннями упродовж коротких періодів (наприклад, зростання з 1,3% у 2011 р. до 2,5% у 2013 р., зниження з 2,3% у 2020 р. до 2,1% у 2022 р.). Частка жирів та олій тваринного та рослинного походження в імпорті товарів за досліджуваний період зменшилася з 0,7% до 0,5%.

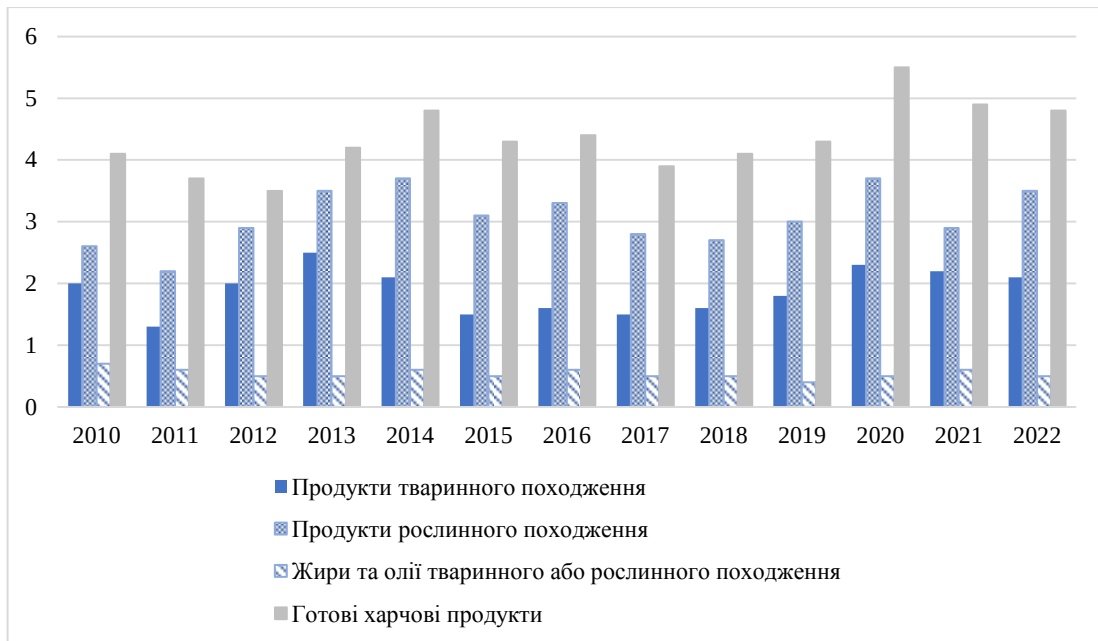

Рис. 2.6. Зміна часток основних продовольчих товарів у структурі імпорту товарів України у 2010-2022 рр., %

Джерело: побудовано автором за даними [70]

Розглядаючи торгівлю сільськогосподарською продукцією за товарними групами згідно двозначних кодів УКТЗЕД, можемо виділити зернові культури, жири та олії тваринного і рослинного походження, насіння та плоди олійних рослин, які займають найбільшу частку в експорті товарів України (рис. 2.7). Упродовж досліджуваного періоду в загальних обсягах аграрного експорту України переважали зернові культури, частка яких зросла з 24,8% у 2010 р. до 38,9% у 2022 р., а у вартісному вираженні обсяг експорту зерна збільшився з 2467 млн дол. США до 9108,1 млн дол. США відповідно. Водночас, відбулося зменшення частки жирів та олій тваринного і рослинного походження з 26,5% у 2010 р до 25,4% у 2022 р., хоча у вартісному вираженні обсяг експорту цієї продукції збільшився з 2617,3 млн дол. США до 5948,5 млн дол. США.

Частка насіння і плодів олійних рослин в аграрному експорті збільшилася з 10,9% у 2010 р. до 16,1% у 2022 р., а вартість експорту - з 1085,7 млн дол. США до 3757,7 млн дол. США відповідно. За досліджуваний період відбулося зменшення частки молока та молочних продуктів, яєць та натурального меду з 6,5% до 1,9%, а у вартісному вираженні експорту цієї продукції скоротився з

648,8 млн дол. США до 452,1 млн дол. США або на 30,3%. За досліджуваний період збільшилася частка м'яса та їстівних субпродуктів в аграрному експорті – з 0,9% до 3,9%, а вартість експорту цієї продукції зросла у 10,2 раза (з 90,2 млн дол. США до 923,8 млн дол. США). Частка їстівних плодів та горіхів у структурі аграрного експорту зменшилася з 2,1% у 2010 р. до 1,3% у 2022 р., але вартість експорту зросла майже у 1,5 раза за цей період.

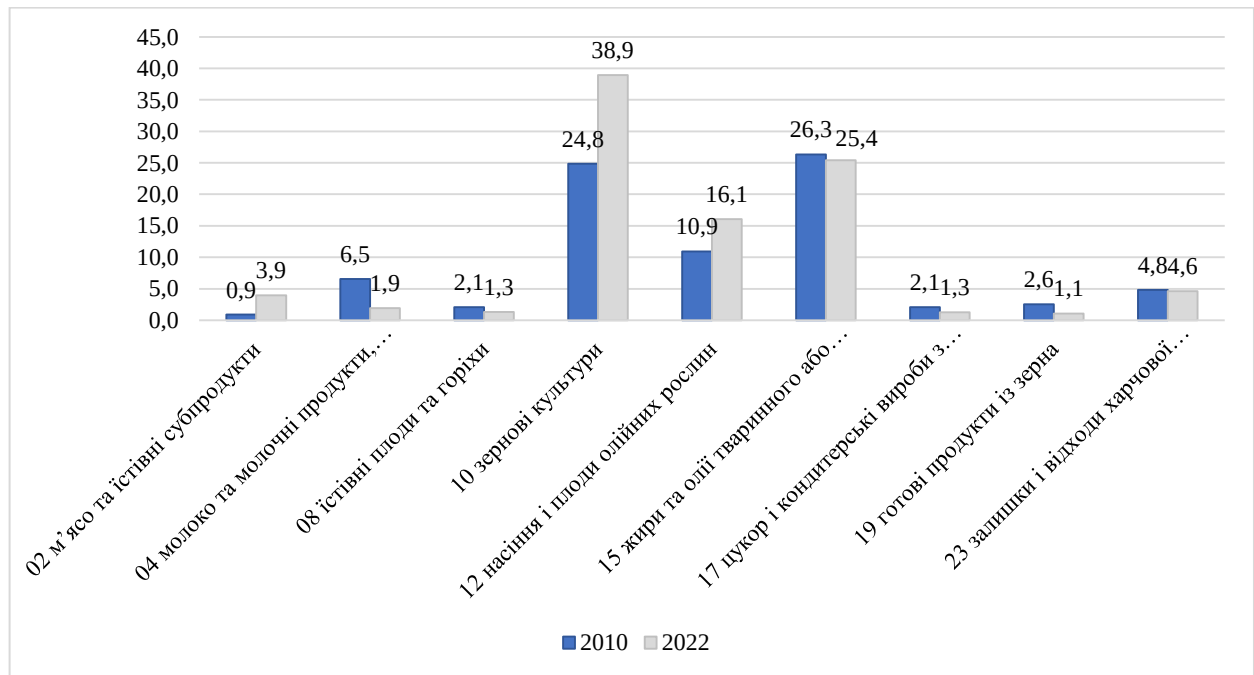

Рис. 2.7. Структура аграрного експорту України у 2010 р. та 2022 р., %

Джерело: побудовано автором за даними [70]

За період 2010-2022 рр. відбулося зменшення частки основних товарів харчової промисловості в загальних обсягах аграрного експорту. Так, частка цукру і кондитерських виробів з цукру скоротилася з 2,1% у 2010 р. до 1,3% у 2022 р., хоча у вартісному вимірі експорт цієї продукції збільшився на 45% - з 206,5 млн дол. США до 299,6 млн дол. США відповідно. Вартість експорту готових продуктів із зерна зменшилася лише на 1% (з 254,3 млн дол. США у 2010 р. до 251,7 млн дол. США у 2022 р.), проте відбулося істотне зниження частки цієї продукції в аграрному експорті з 2,6% до 1,1%.

У структурі аграрного імпорту України традиційно переважають їстівні плоди та горіхи, цитрусові, частка яких зменшилася з 12,7% у 2010 р. до 11,0% у 2022 р. (рис. 2.8), що зумовлене скороченням обсягів імпорту у вартісному

вираженні на 70,5 млн дол. США (з 733,3 млн дол. до 662,8 млн дол.). Така динаміка, на нашу думку пов'язана з початком повномасштабної війни у 2022 р., оскільки у 2021 р. імпорт їстівних плодів та горіхів, цитрусових становив 835,7 млн дол. США і на 13,9% перевищував значення 2010 р.

Вагомою також є частка риби і ракоподібних в аграрному імпорті України, оскільки внутрішнє виробництво не повною мірою забезпечує споживчий попит. Як видно з рис. 2.8, частка риби та ракоподібних збільшилася з 9,9% у 2010 р. до 10,4% у 2022 р., а у вартісному вимірі імпорт збільшився з 568,6 млн дол. США до 627,5 млн дол. США. При цьому зауважимо, що у 2021 р. імпорт цієї продукції становив 875,1 млн дол. США, а у 2022 р. у зв'язку з воєнними діями відбулося скорочення імпорту на 28,3%.

За досліджуваний період відбулося істотне зменшення частки м'яса та їстівних субпродуктів з 9,9% до 3,5%. 457,9 млн дол. США у 2010 р. до 209,9 млн дол. США у 2022 р. Таке скорочення м'яса та їстівних субпродуктів в імпорті лише частково можемо пояснити початком повномасштабної війни у 2022 р., оскільки за цей рік вартісні обсяги імпорту цієї товарної групи зменшилися на 4,6 млн дол. США. Тому негативна динаміка імпорту м'яса та їстівних субпродуктів швидше за все обумовлена іншими причинами внутрішнього характеру: збільшенням власного виробництва та/або зменшенням споживання. Так, за даними Державної служби статистики, виробництва м'яса та м'ясопродуктів збільшилося з 2059 тис. т у 2010 р. до 2206,7 тис. т у 2022 р. при одночасному скороченні споживання з 2390 тис. т до 2204,2 тис. т. Отже, українські підприємства агропромислового комплексу майже повністю забезпечують внутрішній попит на м'ясо та м'ясопродукти і лише незначна частина споживання задовольняється за рахунок імпорту.

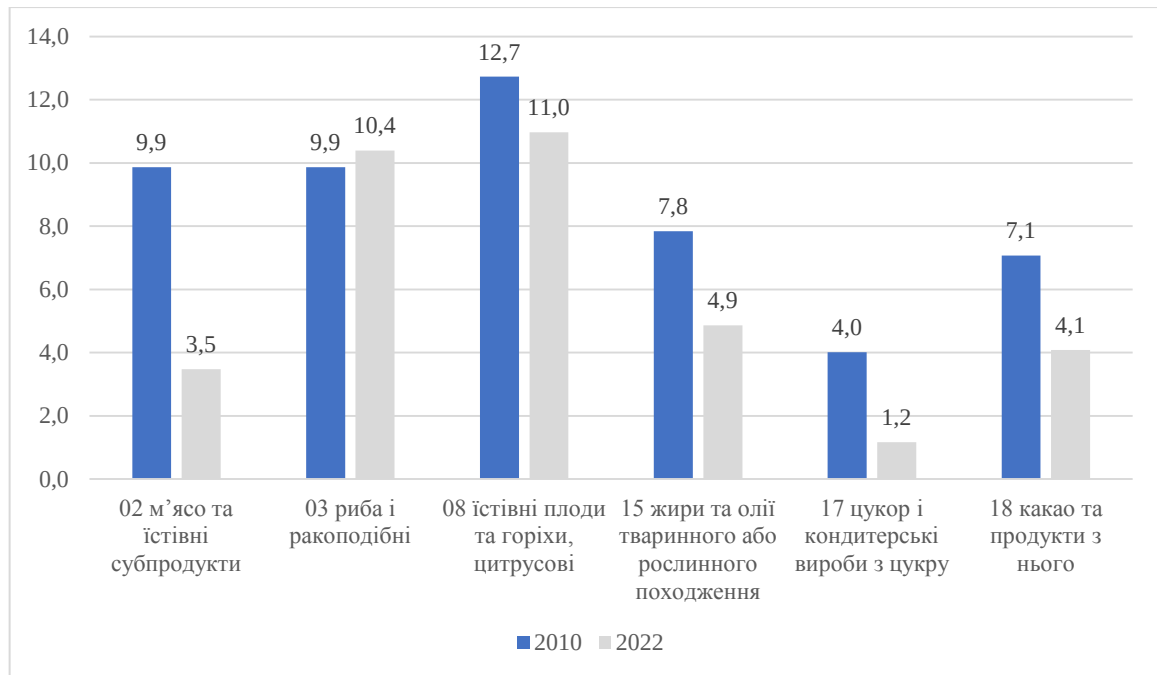

Рис. 2.8. Структура аграрного імпорту України у 2010 р. та 2022 р., %
Джерело: побудовано автором за даними [70]

Незважаючи на те, що Україна є провідним експортером рослинної олії, а жири та олії тваринного або рослинного походження займають значну частку в аграрному експорті, імпорт цієї продукції також є важливим для продовольчої безпеки, оскільки окремі види рослинної олії в нашій країні не виробляються (наприклад, оливкова, рисова, з виноградних кісточок). Частка жирів та олій тваринного або рослинного походження в аграрному імпорті України зменшилася з 7,8% у 2010 р. до 4,9% у 2022 р. або у вартісному вираженні – з 451,5 млн дол. США до 293,8 млн дол. США. Таку динаміку можемо пояснити тим, що за останні 10 років внутрішнє споживання жирів та олій стало повністю забезпечуватися вітчизняними виробниками в частині попиту на традиційні види цієї продукції, які виготовляються з української сировини, а за рахунок імпорту забезпечується попит на інші види олій, що не виробляються в Україні.

Позитивною також можемо вважати тенденцію до скорочення частки цукру і кондитерських виробів з цукру в аграрному імпорті з 4% у 2010 р. до 1,2% у 2022 р. (або з 231,3 млн дол. США до 70,2 млн дол. США). Значною мірою така тенденція обумовлена істотним скороченням споживання цукру в Україні – з 1705,2 тис. т у 2010 р. до 1185,3 тис. т у 2021 р., що свідчить про

зміну традиційних підходів у харчуванні українців. З іншого боку, національні виробники стали краще забезпечувати споживчий попит на кондитерські вироби, що свідчить про покращення якості вітчизняної продукції.

Структурні зміни, які відбулися в експорті та імпорті сільськогосподарської продукції упродовж 2010-2022 рр., вплинули і на сальдо зовнішньої торгівлі за окремими товарними групами (табл. 2.1). Насамперед, звернемо увагу, що найбільше додатне сальдо зовнішньої торгівлі спостерігалось у торгівлі тими товарами, на виробництві яких спеціалізується Україна. Так, сальдо зовнішньої торгівлі зерновими культурами за період 2010-2022 рр. збільшилося у 3,8 раза, у торгівлі насінням і плодами олійних рослин – у 3,7 рази, а для жирів та олій тваринного або рослинного походження – у 2,6 раза.

Таблиця 2.1

Динаміка показників зовнішньої торгівлі України сільськогосподарською продукцією у 2010-2022 рр.

Назва товарної групи	2010 р.			2022 р.		
	Експорт, млн дол.	Імпорт, млн дол.	Сальдо, млн дол.	Експорт, млн дол.	Імпорт, млн дол.	Сальдо, млн дол.
02 м'ясо та їстівні субпродукти	90,2	457,9	-367,8	923,8	209,9	713,8
03 риба і ракоподібні	21,0	568,6	-547,5	42,3	627,5	-585,2
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	648,8	135,4	513,3	452,1	248,2	203,8
08 їстівні плоди та горіхи, цитрусові	208,8	733,3	-524,5	312,9	662,8	-349,8
10 зернові культури	2467,1	145,5	2321,6	9108,2	153,7	8954,5
12 насіння і плоди олійних рослин	1085,6	178,9	906,7	3,8	359,2	3398,5
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	2617,3	451,5	2165,8	5948,6	293,9	5654,7
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	206,5	231,3	-24,8	299,6	70,2	229,4
18 какао та продукти з нього	591,6	407,3	184,3	147,0	246,4	-99,4
19 готові продукти із зерна	254,3	125,8	128,5	251,8	246,4	5,4
23 залишки і відходи харчової промисловості	479,1	208,4	270,6	1081,8	361,8	720,0

Джерело: побудовано автором за даними [70]

Зменшення додатнього сальдо спостерігалось у торгівлі молоком та молочними продуктами, яйцями птиці та натуральним медом (у 2,5 раза), що зумовлено зменшенням обсягів експорту на 30,3% при одночасному зростанні обсягів імпорту на 83,2% за період 2010-2022 рр. Внаслідок зростання імпорту майже удвічі при збереженні експорту на стабільному рівні відбулося критичне зменшення позитивного сальдо у торгівлі готовими продуктами з зерна, що свідчить про незацікавленість вітчизняних сільськогосподарських підприємств у збільшенні переробки зернових культур у готову продукцію.

Негативною також є тенденція у торгівлі какао та продуктами з нього. Упродовж досліджуваного періоду сальдо торгівлі цією продукцією змінилося з додатнього на від'ємне, що обумовлене зменшенням обсягів експорту на 75% при збільшенні обсягів імпорту на 60,5%. Якщо враховувати, що какао боби в Україні не вирощуються, а імпортуються як сировина, то зменшення експорту, що має вищий рівень переробки, свідчить про зниження ефективності торгівлі цією групою товарів.

Як видно з таблиці 2.1, за період 2010-2022 рр. збільшилося від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі рибою та ракоподібними, що може бути зумовлене зростанням споживання морепродуктів в Україні. Зважаючи на неможливість вилову риби в Чорному морі в умовах війни можемо очікувати подальшого зростання обсягів імпорту риби та ракоподібних в Україну, що призведе до збільшення від'ємного сальдо торгівлі цією продукцією у короткостроковому періоді (до завершення війни).

Водночас відзначимо позитивні зміни у торгівлі м'ясом та їстівними м'ясопродуктами, які відображаються у значному зростанні обсягів експорту цієї продукції (у понад 10 разів) у 2022 р. порівняно з 2010 р. при скороченні обсягів імпорту у 2,2 раза. Відповідно, негативне сальдо зовнішньої торгівлі м'ясом та їстівними м'ясопродуктами, яке спостерігалось у 2010 р., змінилося на позитивне у 2022 р.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що структура аграрного експорту та імпорту України істотно відрізняється, при чому в експорті переважає сировинна продукція, а в імпорті значна частка належить продукції з вищим рівнем переробки, зокрема продуктам харчування. За останні десять років відбулося збільшення експорту зернових культур, жирів та олій тваринного або рослинного походження, насіння та плодів олійних рослин, що обумовило збільшення додатнього сальдо у торгівлі цими товарами та позитивно вплинуло на платіжний баланс країни загалом. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі спостерігалось у торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка не вирощується та не виготовляється в Україні, але є важливою з точки зору продовольчої безпеки. Отже, валютна виручка, що надходить від аграрного експорту України, дозволяє повною мірою забезпечувати імпорт необхідного продовольства.

2.3. Чинники формування експортного потенціалу аграрного сектору економіки в Україні

Продовольча безпека держави значною мірою залежить від самозабезпеченості країни сільськогосподарською продукцією. З іншого боку, країни, які спеціалізуються на виробництві продовольства, здатні забезпечити не лише власне населення продуктами харчування, але й сприяють покращенню продовольчої безпеки інших країн. Відповідно, розвинений та конкурентоспроможний сільськогосподарський сектор економіки становить основу формування експортного потенціалу країни в частині торгівлі аграрною продукцією.

Грунтуючись на теоретичних положеннях та результатах емпіричних досліджень провідних вчених, у підрозділі 1.3 нами було сформульовано гіпотезу про наявність взаємозв'язку обсягів експорту аграрної продукції від факторів, які визначають рівень розвитку сільського господарства та формують експортний потенціал аграрного сектору економіки.

Для перевірки цієї гіпотези проведемо регресійний аналіз, де в якості залежної змінної використаємо дані про обсяг експорту аграрної продукції України у 2010-2022 рр., а перелік незалежних змінних включатиме показники кількості зайнятих осіб у сільському господарстві, середньомісячної заробітної плати працівників у сільському господарстві, обсягів капітальних інвестицій в сільське господарство, обсягів виробленої сільськогосподарської продукції за основними товарними групами, які експортуються як сировина або частково переробляються для експорту (табл. 2.2). Для статистичних даних, наведених у таблиці 2.2, було розраховано натуральні логарифми їхніх значень, що дозволило стандартизувати ці показники. З метою побудови моделі лінійної регресії ми використали комп'ютерну програму Statistica 7.0.

Таблиця 2.2

Вхідні дані для оцінки залежності аграрного експорту від факторів, що впливають на сільськогосподарський потенціал України

Рік	Залежна змінна	Незалежні змінні							
		Кількість зайнятих у сільському господарстві, тис. осіб	Середньомісячна заробітна плата працівників, у розрахунку на одного штатного працівника, грн	Капітальні інвестиції в сільське господарство, млн дол.	Виробництво продукції, тис. т				
	Аграрний експорт, млн дол.				М'ясо та м'ясопродукти	Молоко, молочні продукти	Овочі і баштанні культури	Культури зернові та зернобобові	Насіння соняшника
2010	9936,1	3115,6	1422	1364,1	2059	11248,5	8122	39271	6772
2011	12804,1	3410,3	1786	2027,7	2143,8	11086	9833	56747	8671
2012	17880,6	3308,5	2024	2323,4	2209,6	11377,6	10017	46216	8387
2013	17024,3	3389	2269	2274,7	2389,4	11488,2	9873	63051	11051
2014	16668,9	3091,4	2476	1547,8	2359,6	11132,8	9638	63859	10134
2015	14563,1	2870,6	3140	1342,0	2322,6	10615,4	9214	60126	11181
2016	15281,8	2866,5	3916	1943,6	2323,6	10381,5	9415	66088	13627
2017	17756,8	2860,7	5761	2384,3	2318,2	10280,5	9286	61917	12236
2018	18611,8	2937,6	7166	2391,8	2354,9	10064	9440	70057	14165
2019	22144,2	3010,4	8738	2266,1	2492,4	9663,2	9688	75143	15254
2020	22179,3	2721,2	9734	1861,6	2477,5	9263,6	9653	64933	13110
2021	27708,9	2692,7	11733	1799,5	2438,3	8713,9	9935	86010	16392
2022	23389,9	н. д.	12243	1428,8	2206,7	7767,7	7512	53864	11329

Джерело: побудовано і розраховано автором за даними [71-75]

Результати регресійного аналізу частково підтвердили попередньо зроблене нами припущення про існування зв'язку між аграрним експортом України і факторами, що впливають на формування сільськогосподарського потенціалу. Проте, в результаті дослідження не було виявлено статистично значимого зв'язку між обсягами аграрного експорту та динамікою обсягів капітальних інвестицій і кількості зайнятих у сільськогосподарському секторі економіки України. Також на зміну аграрного експорту не впливала динаміка обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів, зернових культур та зернобобових, насіння соняшника.

Згідно отриманих результатів регресійного аналізу, обсяги аграрного експорту України у 2010-2022 рр. безпосередньо залежали від зміни середньомісячної заробітної плати працівників у сільському господарстві: збільшення незалежної змінної на 1% сприяло зростанню залежної змінної на 0,308% за інших незмінних умов. Значення коефіцієнта кореляції ($R=0,868$) свідчить про наявність істотного зв'язку між змінними, а критерій Фішера ($F(1,11)=33,615$) підтверджує щільність цього зв'язку. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж досліджуваного періоду аграрний експорт України на 75,3% залежав від зміни середньомісячної заробітної плати працівників у сільському господарстві, а на 24,7% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Похибка розрахунків не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

За результатами регресійного аналізу також було виявлено міцний взаємозв'язок ($R=0,923$) між аграрним експортом України та обсягами виробництва молока та молочних продуктів, яєць, меду, а також виробництва овочів і баштанних культур (табл. 2.3). При цьому звернемо увагу, що упродовж досліджуваного періоду спостерігався обернений вплив зміни обсягів виробництва молока та молочних продуктів, яєць, меду на обсяги аграрного експорту: збільшення незалежної змінної на 1% призводило до зниження залежної змінної на 2,348%. Натомість, зростання обсягів виробництва овочів і баштанних культур позитивно впливало на обсяги аграрного експорту:

зростання незалежної змінної на 1% сприяло збільшенню залежної змінної на 1,947% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2022 рр. аграрний експорт України на 85,3% залежав від зміни обсягів виробництва молока та молочних продуктів, яєць, меду, овочів і баштанних культур, а на 14,7% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення ($F(2,1)=29,034$) і підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Таблиця 2.3

Результати регресійного аналізу залежності аграрного експорту від факторів, що впливають на сільськогосподарський потенціал України

Факторні ознаки	Залежна змінна	
	E_{agr}	E_{agr}
Кількість спостережень	13	13
Постійна величина	7,191*** (0,446)	13,640*** (3,754)
Sal_{agr}	0,308*** (0,053)	-
$Prod_{milk}$	-	-2,348*** (0,313)
$Prod_{veget}$	-	1,947*** (0,433)
R	0,868	0,923
R^2	0,753	0,853
F-критерій	$F(1,11)=33,615$	$F(2,1)=29,034$

* - рівень статистичної помилки 10%;

** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

В результаті регресійного аналізу не було виявлено залежності між обсягами аграрного експорту та обсягами виробництва зернових та зернобобових культур та насіння соняшника, хоча ці товарні групи займають значну частку в експорті України. Це можемо пояснити сезонністю експорту цієї продукції, оскільки збір врожаю відбувається восени, а реалізація – переважно після нового року. Тобто, експорт продукції у поточному році

здійснюється за рахунок врожаю попередніх років. Відповідно, хоча молоко та молочні продукти, яйця, мед, овочі і баштанні культури експортуються у порівняно невеликих обсягах, динаміка їхнього виробництва впливала на обсяги аграрного експорту України, оскільки ця продукція не має тривалого терміну зберігання і практично відразу відправляється за кордон.

З точки зору оцінки впливу чинників, що визначають розвиток сільськогосподарського сектору економіки, на експортний потенціал України доцільно дослідити залежність галузевої структури аграрного експорту від кількості зайнятих в сільськогосподарському секторі, середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві та капітальних інвестицій у сільське господарство. З цією метою проведемо регресійний аналіз, для чого в якості залежної змінної почергово використаємо дані про обсяги експорту таких товарних груп, як: м'ясо та їстівні субпродукти; молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед; їстівні плоди та горіхи; зернові культури; насіння і плоди олійних рослин; жири та олії тваринного або рослинного походження; цукор і кондитерські вироби з цукру; готові продукти із зерна; залишки і відходи харчової промисловості (табл. 2.4). До переліку незалежних змінних включимо показники, що впливають на формування експортного потенціалу сільського господарства (табл. 2.2).

Таблиця 2.4

Обсяги експорту основних товарних груп сільськогосподарської продукції
України у 2010-2022 рр., млн дол. США

	М'ясо та їстівні субпродукти	Молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	Їстівні плоди та горіхи	Зернові культури	Насіння і плоди олійних рослин	Жири та олії тваринного або рослинного походження	Цукор і кондитерські вироби з цукру	Готові продукти із зерна	Залишки і відходи харчової промисловості
Рік	<i>Exp_02</i>	<i>Exp_04</i>	<i>Exp_08</i>	<i>Exp_10</i>	<i>Exp_12</i>	<i>Exp_15</i>	<i>Exp_17</i>	<i>Exp_19</i>	<i>Exp_23</i>
2010	90,2	648,8	208,8	2467,1	1085,6	2617,3	206,5	254,3	479,1
2011	197,9	703,7	217,3	3617,1	1434,8	3396,4	241,9	339,0	626,6
2012	315,9	612,4	199,8	6999,9	1753,9	4211,4	341,2	377,5	877,7
2013	348,6	691,7	138,5	6371,3	2048,1	3507,1	259,3	413,1	923,4

Продовження табл. 2.4

2014	381,8	575,4	148,2	6544,1	1687,7	3822,0	147,1	390,1	1108,2
2015	377,7	386,5	154,1	6057,5	1475,4	3299,8	169,5	267,9	995,8
2016	387,8	330,5	148,2	6073,9	1534,9	3962,9	352,0	212,5	982,9
2017	531,2	494,2	195,3	6501,1	2060,1	4605,7	417,3	296,4	1051,1
2018	645,9	480,9	228,6	7240,6	1954,1	4496,5	366,9	268,3	1224,8
2019	711,9	453,8	260,1	9633,3	2563,2	4732,2	254,4	269,4	1486,2
2020	652,1	426,5	238,4	9410,7	1842,4	5746,9	250,3	313,1	1576,5
2021	845,5	378,4	368,2	12343,8	2435,1	7037,2	246,5	414,6	1733,1
2022	923,7	452,1	312,9	9108,1	3757,7	5948,5	299,6	251,8	1081,8

Джерело: складено автором за даними [70]

За результатами регресійного аналізу було виявлено істотний прямий зв'язок ($R=0,869$) між експортом молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду та кількістю зайнятих в сільському господарстві: при збільшенні на 1% зайнятості в сільськогосподарському секторі економіки відбувалося зростання обсягів експорту зазначеної групи товарів на 2,738% за інших незмінних умов (табл. 2.5). Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2022 рр. обсяги експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду з України на 75,6% залежали від зміни кількості зайнятих у сільському господарстві, а на 24,4% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищувало його табличне значення, що підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. При цьому не було виявлено статистично значимої залежності експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду від зміни середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства та обсягів капітальних інвестицій у сільськогосподарський сектор економіки.

Як видно з таблиці 2.5, існувала істотна ($R=0,83$) пряма залежність експорту зернових культур від зміни середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства: при збільшенні на 1% незалежної змінної відбувалося зростання залежної змінної на 0,457% за інших незмінних умов. Такий результат є цілком очікуваним, оскільки для розрахунків використано

показник обсягів експорту у вартісному вираженні і заробітна плата працівників безпосередньо впливає на собівартість та ціну експортованої продукції. Коефіцієнт детермінації показує, що обсяги експорту зернових культур з України на 68,9% визначалися зміною середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства, а на 31,1% - іншими чинниками, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищувало його табличне значення, що підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. При цьому не було виявлено статистично значимої залежності експорту зернових культур від зміни кількості зайнятих у сільському господарстві та обсягів капітальних інвестицій у сільськогосподарський сектор економіки.

Таблиця 2.5

Результати регресійного аналізу залежності експорту основних продовольчих товарів від факторів, що впливали на сільськогосподарський потенціал України

Факторні ознаки	Залежна змінна					
	<i>Exp_04</i>	<i>Exp_10</i>	<i>Exp_12</i>	<i>Exp_15</i>	<i>Exp_17</i>	<i>Exp_23</i>
Кількість спостережень	12	13	12	13	12	13
Постійна величина	-15,719*** (3,934)	4,971*** (0,777)	-16,281** (6,00)	5,680*** (0,388)	35,10*** (7,560)	3,683*** (0,633)
<i>Lab_agr</i>	2,738*** (0,491)	-	2,484*** (0,685)	-	-5,177*** (1,002)	-
<i>Sal_agr</i>	-	0,457*** (0,092)	0,466*** (0,075)	0,319*** (0,046)	-0,513*** (0,113)	0,388*** (0,075)
<i>Inv_agr</i>	-	-	-	-	2,141*** (0,243)	-
R	0,869	0,830	0,908	0,901	0,959	0,841
R ²	0,756	0,689	0,825	0,812	0,920	0,707
F-критерій	F(1,1)=31,0	F(1,1)=24,4	F(2,9)=21,2	F(1,1)=47,76	F(3,8)=30,75	F(1,1)=26,57

* - рівень статистичної помилки 10%;

** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

Регресійний аналіз підтвердив наявність міцного ($R=0,908$) прямого зв'язку між обсягами експорту насіння і плодів олійних рослин та зміною таких показників, як кількість зайнятих у сільському господарстві та середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства: при збільшенні кожної

незалежної змінної на 1% відбувалося зростання залежної змінної відповідно на 2,484% та 0,466% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2022 рр. обсяги експорту насіння і плодів олійних рослин з України на 82,5% залежали від зміни кількості зайнятих у сільському господарстві та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства, а на 17,5% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищувало його табличне значення, що підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 5%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. При цьому не було виявлено статистично значимого зв'язку між експортом насіння і плодів олійних рослин та зміною обсягів капітальних інвестицій у сільськогосподарський сектор економіки.

За результатами регресійного аналізу виявлено сильну ($R=0,901$) пряму залежність експорту жирів та олій тваринного або рослинного походження від зміни середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства: збільшення на 1% незалежної змінної сприяло зростанню залежної змінної на 0,319% за інших незмінних умов. Коефіцієнт детермінації показує, що обсяги експорту жирів та олій тваринного або рослинного походження на 81,2% визначалися динамікою середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства, а на 18,8% - іншими чинниками, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищувало його табличне значення, що підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. При цьому не було виявлено статистично значимої залежності експорту жирів та олій тваринного або рослинного походження від зміни кількості зайнятих у сільському господарстві та обсягів капітальних інвестицій у сільськогосподарський сектор економіки.

За результатами наших розрахунків підтверджено міцний ($R=0,959$) зв'язок між обсягами експорту цукру і кондитерських виробів з цукру та показниками, що впливають на формування експортного потенціалу сільського

господарства. При цьому, залежність обсягів експорту цієї продукції від динаміки кількості зайнятих та середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві була оберненою: при збільшенні на 1% кожної з цих незалежних змінних відбувалося зменшення залежної змінної відповідно на 5,177% та 0,513%. Вплив капітальних інвестицій у сільське господарство на обсяги експорту цукру і кондитерських виробів з цукру був прямим: збільшення на 1% незалежної змінної сприяло зростанню залежної змінної на 2,141%. Коефіцієнт детермінації показує, що обсяги експорту цукру і кондитерських виробів з цукру на 92% залежали від зміни кількості зайнятих, середньомісячної заробітної плати та капітальних інвестицій у сільському господарстві, і лише на 8% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищувало його табличне значення, що підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Залежність експорту залишків і відходів харчової промисловості від зміни середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства була прямою: збільшення на 1% незалежної змінної сприяло зростанню залежної змінної на 0,388% за інших незмінних умов. Значення коефіцієнту кореляції ($R=0,841$) свідчить про наявність істотного зв'язку між змінними, а критерій Фішера підтверджує щільність цього зв'язку. Коефіцієнт детермінації показує, що обсяги експорту залишків і відходів харчової промисловості на 70,7% залежали від зміни середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві, а на 29,3% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. При цьому залежність експорту залишків і відходів харчової промисловості від зміни кількості зайнятих працівників та капітальних інвестицій у сільському господарстві виявився статистично не значимим.

Отже, серед чинників, які впливають на формування експортного потенціалу сільського господарства України, найбільш вагомим є кількість зайнятих працівників на сільськогосподарських підприємствах, оскільки в результаті дії цього фактора відбуваються найбільші зміни в обсягах експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду, насіння і плодів олійних рослин, цукру і кондитерських виробів з цукру. Капітальні інвестиції істотно впливали лише на обсяги експорту цукру і кондитерських виробів з цукру, а на експорт іншої аграрної продукції їхній вплив був статистично не значущий. Динаміка середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства помірно впливала на експорт більшості товарних груп аграрної продукції, що обумовлене безпосереднім зв'язком заробітної плати, як складової витрат на виробництво продукції, з експортною ціною цієї продукції.

Висновки до розділу

1. Зі здобуттям незалежності Україна успадкувала низку економічних, структурних та інституційних проблем, які проявлялися і в сільському господарстві. За підтримки міжнародних партнерів було проведено низку реформ, що істотно покращили умови функціонування сільськогосподарських підприємств, що сприяло зміцненню економічного потенціалу аграрного сектору та дозволило більш ефективно його використовувати з точки зору зміцнення експортних позицій українських сільськогосподарських підприємств на світовому ринку. За останні 10 років сільськогосподарська продукція стала основою українського експорту товарів, а у 2021 р. Україна посіла перше місце в світі за обсягами експорту соняшникової олії, третє місце – за експортом ячменю та п'яте місце – за експортом пшениці. Проте, внаслідок повномасштабного вторгнення істотно скоротилося виробництво сільськогосподарської продукції та зменшилися обсяги аграрного експорту, що негативно вплинуло на позиції України на міжнародних ринках.

2. Товарна структура аграрного експорту та імпорту України істотно відрізняється, що зумовлене спеціалізацією українських сільськогосподарських

підприємств на виробництві зерна та олійних культур. Відповідно, в експорті переважає сільськогосподарська сировина, а в імпорті – готові харчові продукти, риба та ракоподібні, їстівні плоди, горіхи та цитрусові. За період 2010-2022 рр. збільшився експорт зернових культур, жирів та олій тваринного або рослинного походження, насіння та плодів олійних рослин з України, що забезпечило збільшення додатнього сальдо у торгівлі цими товарами та позитивно вплинуло на платіжний баланс країни загалом. Від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі спостерігалось у торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка не вирощується та не виготовляється в Україні, але є важливою з точки зору продовольчої безпеки. Отже, валютна виручка, що надходить від аграрного експорту України, дозволяє імпортувати необхідне продовольство у повному обсязі.

3. Експортний потенціал аграрного сектору України значною мірою залежить від чинників, що впливають на розвиток та конкурентоспроможність сільського господарства. Це підтверджено в результаті регресійного аналізу, який показав, що загальні обсяги аграрного експорту України у 2010-2022 рр. прямо залежали від зміни середньомісячної заробітної плати працівників у сільському господарстві, а також обсягів виробництва молока та молочних продуктів, яєць, меду, овочів і баштанних культур.

Кількість зайнятих працівників на сільськогосподарських підприємствах можна вважати найбільш вагомим чинником формування експортного потенціалу аграрного сектора України, оскільки в результаті дії цього фактора відбувалися істотні зміни в обсягах експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду, насіння і плодів олійних рослин, цукру і кондитерських виробів з цукру. Капітальні інвестиції істотно впливали лише на обсяги експорту цукру і кондитерських виробів з цукру, а на експорт іншої аграрної продукції їхній вплив був статистично не значущий. Помірний вплив на експорт більшості товарних груп аграрної продукції здійснювала зміна середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства, що

пояснюється безпосереднім впливом заробітної плати, як складової собівартості продукції, на експортну ціну цієї продукції.

РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

3.1. Оцінка стану продовольчої безпеки України

Проблема забезпечення продовольчої безпеки відноситься до найбільш актуальних проблем розвитку країн у глобалізованому світі, оскільки незважаючи на поглиблення інтеграційних процесів та зростання обсягів торгівлі сільськогосподарською продукцією в багатьох країнах доступ населення до продовольства та енергетична цінність споживання їжі залишаються на критично низькому рівні. Міжнародним дослідницьким інститутом продовольчої політики (IFPRI) щороку розраховується Глобальний індекс голоду (GHI) для усіх країн світу, який дозволяє оцінити прогрес світової спільноти у боротьбі з голодом. Методика обчислення GHI передбачає оцінку частки населення, яке голодує, в глобальному, регіональному та національному масштабах [76].

Значення глобального індексу голоду розраховується за допомогою таких показників: недоїдання - частка населення, яке недоїдає (недостатня калорійність харчування); дитяче виснаження - частка дітей віком до п'яти років, які виснажені (мають низьку вагу для свого зросту, що відображає гостре недоїдання); відставання у розвитку дитини - частка дітей віком до п'яти років із затримкою росту (низький зріст для свого віку, що відображає хронічне недоїдання); дитяча смертність - рівень смертності дітей до 5 років через недоїдання [77].

Індекс GHI оцінюється за 100-бальною шкалою, де 0 є найкращим результатом (немає голоду), а 100 – найгіршим. На практиці жодне з цих значень не досягається. Значення 0 означало б, що в країні немає недоїдаючих людей серед населення, немає дітей молодше п'яти років, які виснажені або відстали в рості, і немає дітей, які померли до свого п'ятого дня народження. Значення 100 означало б, що рівні недоїдання, виснаження дітей, відставання в рості та дитячої смертності в країні були приблизно найвищими рівнями, які

спостерігалися в усьому світі за останні десятиліття. Шкала значень GHI показує гостроту голоду - від низького до надзвичайно тривожного - пов'язану з діапазоном можливих балів GHI.

Серед усіх регіонів світу Європа та Центральна Азія характеризувалися найнижчим показником глобального індексу голоду, який у 2021 р. становив 6,5 і був кращим, порівняно з 2012 р. (7,6). Незважаючи на це, Європа та Центральна Азія мають слабкий стан продовольчої безпеки, оскільки поширеність помірної або серйозної проблеми продовольчої безпеки у Східній Європі - альтернативний показник продовольчої безпеки, розроблений FAO - зросла з 10,4% в 2019 р. до 14,8% в 2020 р., а у Центральній Азії поширеність помірної або серйозної проблеми продовольчої безпеки зросла з 13,2% до 18,0% за цей же період [78].

У зв'язку з повномасштабним вторгненням російських військ в Україні спостерігається погіршення забезпеченості населення продовольством. Це підтверджується динамікою глобального індексу голоду. Так, у 2020 р. значення Глобального індексу голоду для України не перевищувало 5 балів та свідчило про відсутність проблем у сфері продовольчої безпеки (рис. 3.1 (а)). Україна та низка країн Центральної і Східної Європи характеризувалася порівняно високим рівнем продовольчої безпеки у той час, як в окремих країнах ЄС (Болгарія, Словаччина) значення Глобального індексу голоду перевищувало безпечне значення і свідчило про наявність проблем доступу населення до продовольства та забезпеченням необхідного енергетичного мінімуму в харчуванні. Серед країн Європи і Центральної Азії найгірший рівень продовольчої безпеки у 2020 р. спостерігався у Туркменістані, про що свідчить найвище значення Глобального індексу голоду (11,1) в цьому географічному регіоні.

У 2022 р. значення Глобального індексу голоду для України істотно зросло (до 7,5) і наша країна перемістилася в рейтингу GHI з групи країн, де спостерігалися мінімальні прояви голоду, в групу країн з істотними ризиками і загрозами (рис. 3.1 (б)), що свідчить про загострення проблем в сфері

продовольчої безпеки. Водночас, Україна продовжує експортувати значні обсяги сільськогосподарської продукції незважаючи на ускладнену логістику доставки зернових культур та рослинної олії, а також попри погіршення доступу населення до продовольства в регіонах, які наближені до зони активних бойових дій.

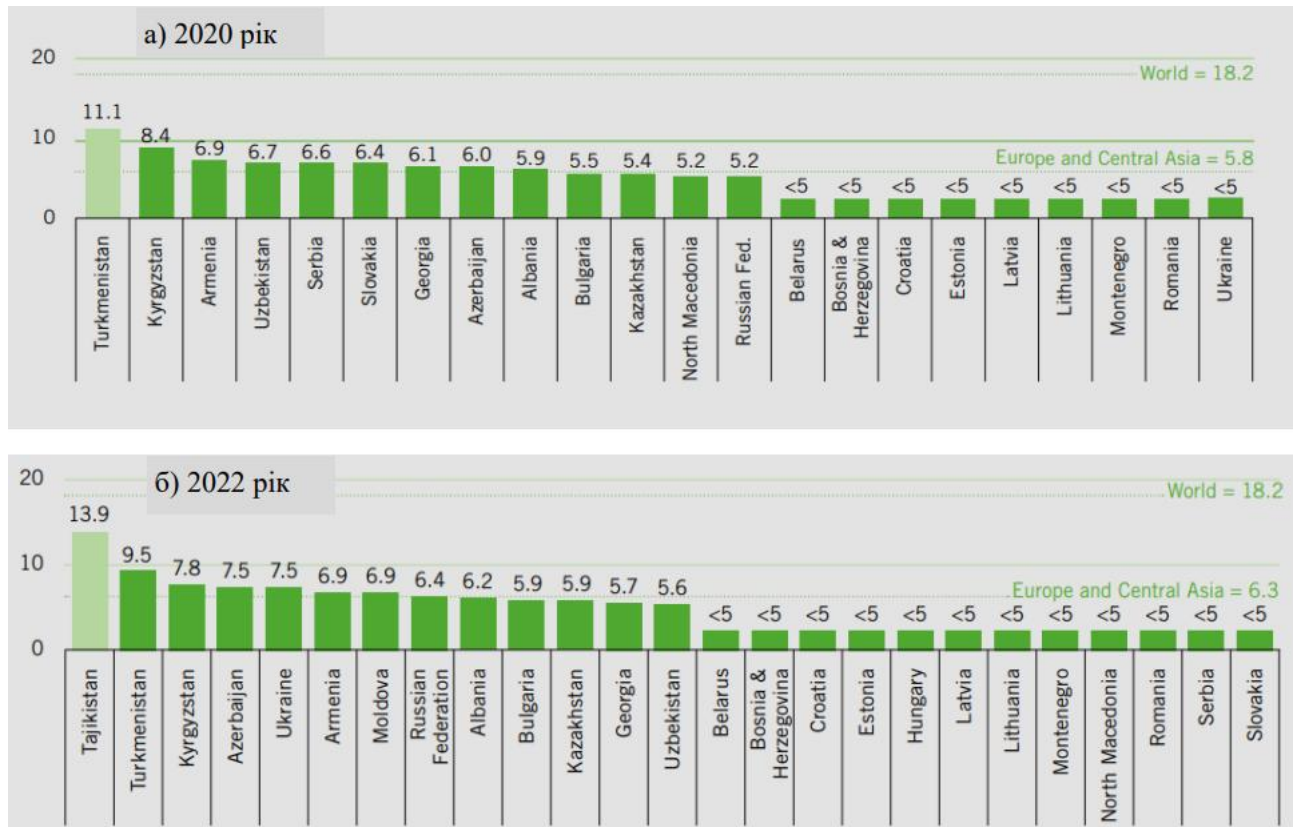

Рис. 3.1. Значення Глобального індексу голоду для країн Європи і Центральної Азії у 2020 р. та у 2022 р.

Джерело: [4; 79]

У зв'язку з негативною динамікою Глобального індексу голоду України упродовж 2020-2022 рр. актуальною є оцінка основних показників продовольчої безпеки нашої країни та визначення їх відповідності нормативним значенням згідно методичних підходів, розглянутих нами у підрозділі 1.3 (див. табл. 1.2 та 1.3). Використовуючи методичний підхід до оцінки продовольчої безпеки держави, яка запропонована у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України, ми проаналізували динаміку основних індикаторів у 2010-2021 рр. та порівняли їхні значення з граничними

(табл. 3.1). Статистичні дані за 2022 р. не опубліковані, тому у нашому дослідженні розглянуто лише період до повномасштабної війни. Результати дослідження показали, що не всі показники продовольчої безпеки відповідали встановленим критеріям.

Добова калорійність харчування людини упродовж досліджуваного періоду перевищувала граничне значення і відповідала критеріям продовольчої безпеки. Проте, у 2021 р. показник добової калорійності харчування істотно зменшився порівняно з 2010 р. та наблизився до граничного значення, що свідчить про загострення загроз погіршення якості харчування внаслідок зниження енергетичної цінності спожитої їжі. Рівень споживання олії та інших рослинних жирів на одну особу за досліджуваний період також знизився і лише незначно перевищує граничне значення. Хоча Україна є провідним експортером рослинної олії в світі, така негативна тенденція у внутрішньому споживанні цього продукту обумовлена істотним зростанням ціни та зниженням купівельної спроможності громадян, що свідчить про погіршення доступності олії для населення.

Упродовж 2010-2021 рр. в Україні збільшилося споживання картоплі, яка є традиційним продуктом і становить основу харчування українців. Споживання картоплі однією особою перевищувало встановлене граничне значення і відповідало критеріям продовольчої безпеки. Позитивною тенденцією вважаємо збільшення річного споживання овочів та баштанних у розрахунку на одну особу, оскільки у 2010 р. фактичне значення цього індикатора було на 17,5 кг менше за граничне значення, а у 2021 р. споживання цього продукту перевищило граничне значення на 4,9 кг.

За досліджуваний період в Україні істотно збільшилося виробництво зерна у розрахунку на одну особу. У 2021 р. фактичне значення цього показника у 2,5 раза перевищувало граничне значення, що свідчить про його відповідність критеріям продовольчої безпеки. Проте, значна частина виробленого зерна експортується, що впливає на внутрішні ціни на зернові культури та готові продукти із зерна. Відповідно, звернемо увагу, що річне

споживання хліба та хлібопродуктів однією особою зменшилося у 2021 р. на 18,6 кг порівняно з 2010 р. і фактичне значення цього показника було меншим за граничне значення, що свідчить про погіршення продовольчої безпеки в частині доступності цього продукту для населення. Водночас, зниження споживання хліба та хлібопродуктів може бути пов'язане із зміною культури харчування населення в результаті кращої поінформованості та підвищення освіченості щодо здорового харчування, що, певною мірою, корелює зі збільшенням споживання овочів та баштанних культур за цей період.

Таблиця 3.1

Динаміка індикаторів продовольчої безпеки України у 2010-2021 рр.

Назва індикатора	2010 р.	2021 р.	Граничне значення індикатора
Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	2,933	2,677	Не менше 2,5
Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	52,0	53,0	Не менше 83
Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	206,4	201,5	Не менше 380
Споживання яєць (за рік/особа), шт.	290	272	Не менше 290
Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	14,5	13,2	Не менше 20
Споживання цукру (за рік/особа), кг	37,1	28,8	Не менше 38
Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	14,8	13,6	Не менше 13
Споживання картоплі (за рік/особа), кг	128,9	132,4	Не менше 124
Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	143,5	165,9	Не менше 161
Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	48,0	59,0	Не менше 90
Споживання хліба та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	111,3	92,7	Не менше 101
Виробництво зерна на одну особу за рік, т	0,85	2,06	Не менше 0,8

Джерело: розраховано автором за даними [80, с. 10-11]

Споживання м'яса та м'ясопродуктів у розрахунку на одну особу у 2021 р. було на 30 кг меншим, ніж встановлена гранична норма, що свідчить про істотні загрози продовольчій безпеці, оскільки фактичне споживання цього продукту не відповідає «нормам фізіологічних потреб населення в основних

харчових речовинах та енергії» [81] та безпосередньо впливає на показник калорійності харчування людини. Споживання риби та рибопродуктів упродовж досліджуваного періоду не відповідало критеріям продовольчої безпеки, а у 2021 р. цей показник зменшився порівняно з 2010 р. і на 6,8 кг був нижчий за граничне значення. Така ситуація обумовлена насамперед тим, що забезпечення внутрішнього попиту на рибу та рибопродукти відбувається в основному за рахунок імпортової продукції. Згідно з балансом попиту і пропозиції в Україні споживалося 20% риби та рибопродуктів вітчизняного виробництва, а решта попиту забезпечувалася імпортерами [82]. В умовах війни промисловий вилов риби в акваторії Чорного моря припинили повністю, а в річкові господарства скоротили використання водних біоресурсів приблизно на 80%. За даними Держрибагентства, станом на 1 серпня 2022 р. вилов риби зменшився на 60% порівняно з аналогічним періодом 2021 р. [83]. Тому, в умовах війни можемо прогнозувати подальше зниження споживання риби та рибопродуктів населенням внаслідок підвищення ціни на продукцію через скорочення вітчизняного виробництва та погіршення логістики постачання імпорту.

У 2010 р. споживання яєць у розрахунку на одну особу в Україні відповідало критеріям продовольчої безпеки, оскільки фактичне значення показника дорівнювало граничному значенню. Проте у 2021 р. відбулося істотне зниження споживання яєць (на 18 шт. на одну особу в рік), що свідчить про погіршення стану продовольчої безпеки за цим показником. Споживання цукру упродовж досліджуваного періоду було нижчим за граничне значення показника. При цьому, у 2021 р. споживання цукру зменшилося на 9,2 кг на одну особу в рік, що може бути результатом як значного подорожчання цього продукту, так і зміною культури харчування українців, які стали краще дбати про стан свого здоров'я. Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду у 2021 р. збільшилося на 11 кг у розрахунку на одну особу, проте й надалі залишається значно меншим за граничне значення.

В умовах повномасштабної війни стан продовольчої безпеки, який визначається за показниками споживання основних продуктів харчування та добової калорійності, може й надалі погіршуватися. Основною причиною такої тенденції стане погіршення економічної доступності продовольства для населення внаслідок зростання цін. Так, за даними Державної служби статистики України, станом на грудень 2022 р. порівняно з груднем 2021 р. ціни на яйця збільшилися на 76,6%, на фрукти – на 73,8%, на овочі – на 51,8%, на рибу та рибопродукти – на 45,8%, на цукор – на 31%, хліб і хлібопродукти – на 30,3%, вершкове масло – на 28,9%, м'ясо та м'ясопродукти – на 24,6%, на соняшникову олію – на 14,5% [84]. До основних причин такого зростання цін фахівці відносять такі: підвищення собівартості виробництва сільськогосподарської продукції внаслідок подорожчання паливно-мастильних матеріалів та добрив; збільшення витрат на зберігання продовольства; жорсткі енергетичні обмеження, нестабільність електропостачання підприємств агропромислового комплексу через масовані обстріли російськими військами українських об'єктів енергетичної інфраструктури [85]. В умовах війни в окремих регіонах України спостерігається дефіцит продуктів харчування, що обумовлений логістичними проблемами та надмірним попитом населення внаслідок нестабільного постачання продовольства в населені пункти, наближені до зони бойових дій, а в інших регіонах – може виникати нестача продуктів харчування внаслідок збільшення споживчого попиту через збільшення кількості населення за рахунок внутрішньо переміщених осіб.

Аналізуючи рівень самозабезпеченості України основними продуктами харчування, що розраховується як відношення обсягів виробництва продукту до обсягів його споживання, можемо зробити висновок про забезпечення у повній мірі споживчого попиту населення на більшість основних продуктів за рахунок власного виробництва. Упродовж досліджуваного періоду відбулося істотне покращення самозабезпеченості населення м'ясом та м'ясопродуктами і у 2021 р. вітчизняні підприємства виробили цього продукту на 10,6% більше, ніж було спожито населенням (рис. 3.2). Також у 2021 р. порівняно з 2010 р.

покращилася самозабезпеченість України овочами та баштаними культурами (на 20,8 процентних пункти (п. п.)) та цукром (на 4,1 п. п.).

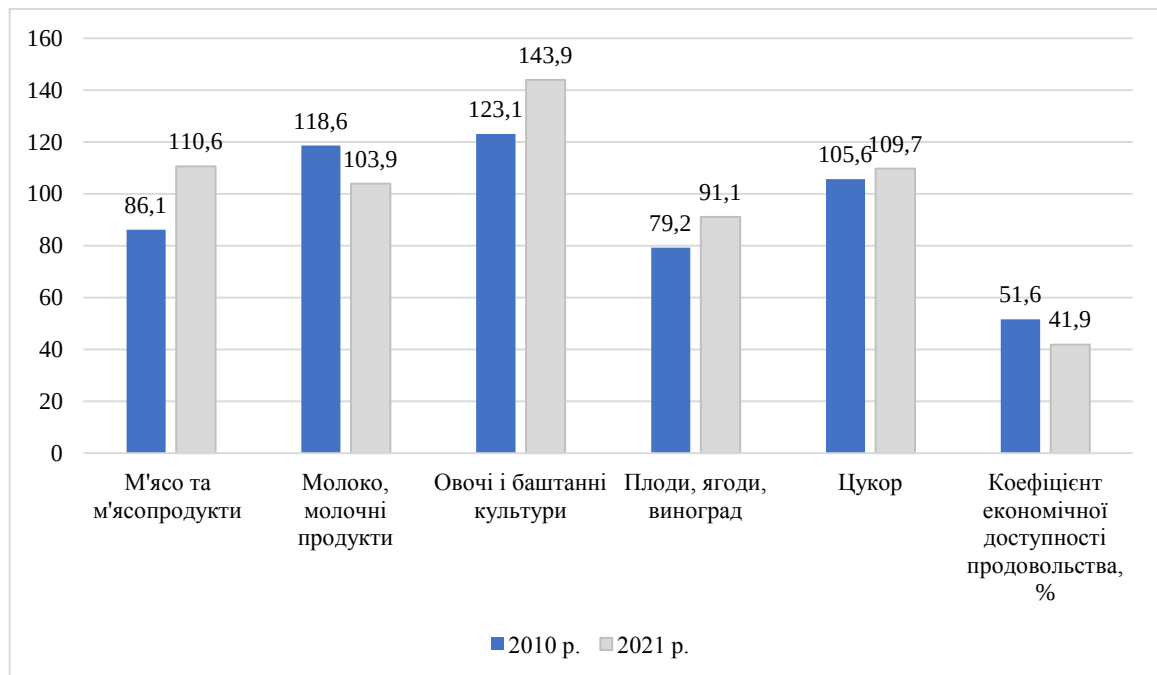

Рис. 3.2. Динаміка показників самозабезпеченості продовольством та доступності продуктів харчування в Україні у 2010-2021 рр.

Джерело: розраховано і побудовано автором за даними [86-89]

Як видно з рис. 3.2, упродовж досліджуваного періоду відбулося погіршення самозабезпеченості України молоком та молочними продуктами (на 14,7 п. п.), хоча обсяги вітчизняного виробництва на 3,9% перевищують обсяги споживання цієї продукції. Внутрішній споживчий попит на плоди, ягоди та виноград не забезпечувався за рахунок внутрішнього виробництва цієї продукції упродовж 2010-2021 рр., але у 2021 р. самозабезпеченість цими продуктами підвищилася на 11,9 п. п. порівняно з 2010 р. в результаті збільшення виробництва на 248 тис. т. за цей період.

Поряд з відносним покращенням показників самозабезпеченості України основними продуктами харчування за період 2010-2021 рр., відбулося істотне підвищення рівня економічної доступності продовольства для населення. Про це свідчить зниження (на 9,7 п. п.) коефіцієнта економічної доступності продовольства, який визначається як частка витрат на продукти харчування у загальному обсязі витрат домогосподарств. Відповідно, можемо зробити

висновок про покращення продовольчої безпеки України в частині економічної доступності продуктів харчування для населення у період до повномасштабної війни.

3.2. Вплив торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України

Активна участь країни у міжнародному поділі праці за умови збалансування обсягів експорту та імпорту продовольства, поряд із самозабезпеченням продуктами харчування, є одним з важливих інструментів вирішення проблем продовольчої безпеки держави. При цьому, необхідно враховувати, що експорт продовольчої продукції повинен здійснюватися за умови повного задоволення внутрішнього споживчого попиту на продукти харчування, які становлять основу аграрного експорту країни. З іншого боку, збільшення експорту продовольства сприяє збільшенню валютної виручки, яка необхідна для забезпечення необхідного імпорту тих продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, які не виготовляються в країні з огляду на наявні природні та кліматичні умови.

Отже, для перевірки нашої гіпотези про існування взаємозв'язку між продовольчою безпекою України та зміною обсягів експорту та імпорту продовольства використаємо рівняння 1.5. При цьому, виділимо два етапи проведення дослідження: (1) визначення впливу зовнішньої торгівлі продовольством на показники добової калорійності харчування людини та споживання основних продуктів харчування; (2) оцінка впливу аграрного експорту на показники самозабезпеченості України продовольством та рівень економічної доступності продовольства для домогосподарств.

На першому етапі дослідження в якості залежних змінних використаємо показники продовольчої безпеки, які характеризують споживання основних продуктів харчування та добову калорійність харчування людини (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Показники споживання основних продуктів харчування та добової калорійності харчування людини в Україні у 2010-2021 рр.

Рік	Споживання (за рік/особа), кг					Добова калорійність харчування людини, тис. ккал
	М'ясо та м'ясопродукти	Молоко, молочні продукти	Овочі і баштанні культури	Плоди, ягоди, виноград	Цукор	
	<i>Y_meat</i>	<i>Y_milk</i>	<i>Y_veget</i>	<i>Y_fruit</i>	<i>Y_sug</i>	<i>Y_kal</i>
2010	52,0	206,4	143,5	48	37,1	2,933
2011	51,2	204,9	162,8	52,6	38,5	2,951
2012	54,4	214,9	163,4	53,3	37,6	2,954
2013	56,1	220,9	163,3	56,3	37,1	2,969
2014	54,1	222,8	163,2	52,3	36,3	2,939
2015	50,9	209,9	160,8	50,9	35,7	2,799
2016	51,4	209,5	163,7	49,7	33,3	2,742
2017	51,7	200,0	159,7	52,8	30,4	2,707
2018	52,8	197,7	163,9	57,8	29,8	2,706
2019	53,6	200,5	164,7	58,7	28,8	2,691
2020	53,8	201,9	164,0	56,5	27,8	2,674
2021	53,0	201,5	165,9	59,0	28,5	2,677

Джерело: складено автором за даними [80, с. 10-11]

Вектор незалежних змінних включає показники загальних обсягів аграрного експорту та імпорту, а також обсяги експорту та імпорту основних продовольчих продуктів (табл. 3.3). При цьому для зручності аналізу результатів дослідження використаємо наступні позначення незалежних змінних:

- *Еxp_agr*, *Imp_agr* – аграрний експорт та аграрний імпорт;
- Експорт основної продовольчої продукції: *Еxp_02* – експорт м'яса та їстівних субпродуктів; *Еxp_04* – експорт молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального меду; *Еxp_08* – експорт їстівних плодів та горіхів; *Еxp_10* – експорт зернових культур; *Еxp_12* – експорт насіння і плодів олійних рослин; *Еxp_15* – експорт жирів та олій тваринного і рослинного походження; *Еxp_17* – експорт цукру і кондитерських виробів з цукру; *Еxp_19* – експорт готових продуктів із зерна;

- Imp_02 - імпорт м'яса та їстівних субпродуктів; Imp_03 – імпорт риби та ракоподібних; Imp_08 – імпорт їстівних плодів та горіхів; Imp_15 - імпорт жирів та олій тваринного і рослинного походження.

Для дослідження взаємозв'язку показників продовольчої безпеки та показників зовнішньої торгівлі продовольством розрахуємо натуральні логарифми поданих у таблицях статистичних показників і проведемо аналіз за методом множинної лінійної регресії. Розрахунки виконаємо за допомогою комп'ютерної програми Statistica 7.0.

Таблиця 3.3

Показники зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією у 2010-2021 рр.

Рік	Аграрний експорт, млн дол.	Аграрний імпорт, млн дол.	Експорт основної продовольчої продукції, млн дол. США								Імпорт основної продовольчої продукції, млн дол. США			
			02 м'ясо та їстівні субпродукти	04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	08 їстівні плоди та горіхи	10 зернові культури	12 насіння і плоди олійних рослин	15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	17 цукор і кондитерські вироби з цукру	19 готові продукти із зерна	02 м'ясо та їстівні субпродукти	03 риба і ракоподібні	08 їстівні плоди та горіхи	15 жири та олії тваринного або рослинного походження
2010	9936	5761	90	648	208	2467	1085	2617	206	254	457	568	733	451
2011	12804	6346	197	703	217	3617	1434	3396	241	339	292	505	683	468
2012	17880	7519	315	612	199	6999	1753	4211	341	377	722	687	1129	406
2013	17024	8184	348	691	138	6371	2048	3507	259	413	627	863	1242	403
2014	16668	6059	381	575	148	6544	1687	3822	147	390	239	594	804	301
2015	14563	3484	377	386	154	6057	1475	3299	169	267	99	291	467	182
2016	15281	3891	387	330	148	6073	1534	3962	352	212	80	409	476	245
2017	17756	4301	531	494	195	6501	2060	4605	417	296	112	455	477	266
2018	18611	5055	645	480	228	7240	1954	4496	366	268	167	549	526	267
2019	22144	5736	711	453	260	9633	2563	4732	254	269	158	644	673	253
2020	22179	6498	652	426	238	9410	1842	5746	250	313	165	680	795	280
2021	27708	7746	845	378	368	12343	2435	7037	246	414	214	875	835	444

Джерело: [70]

За результатами регресійного аналізу виявлено істотну ($R=0,861$) пряму залежність споживання плодів, ягід, винограду від загальних обсягів аграрного експорту України: зростання незалежної змінної на 1% сприяло збільшенню залежної змінної на 0,215% за інших незмінних умов (табл. 3.4). Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. споживання плодів, ягід, винограду у розрахунку на одну особу на 74,2% залежало від зміни обсягів аграрного експорту, а на 25,8% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Таку залежність можемо пояснити тим, що самозабезпечення України цим видом продовольства є недостатнім, а тому значна частина споживчого попиту покривається за рахунок імпорту продукції, а на забезпечення імпортних поставок витрачається валюта, яка надходить від експорту продовольства. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення ($F(1,10)=28,81$) і підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Дослідження залежності показників продовольчої безпеки від товарної структури експорту дозволило виявити міцний зв'язок добової калорійності харчування людини від зміни обсягів експорту практично всіх основних видів продуктів харчування, крім зернових культур і цукру. Експорт зерна та цукру не впливає на продовольчу безпеку України, оскільки цих продуктів виробляється в достатній кількості, а тому внутрішній попит задовольняється повністю і експортуються надлишки цієї продукції. Водночас зауважимо, що експорт м'яса і м'ясопродуктів, їстівних плодів та горіхів негативно впливав на добову калорійність харчування українців: збільшення на 1% незалежних змінних призводило до зменшення залежної змінної на 0,088% та 0,054% відповідно. Також, згідно цієї моделі, виявлено пряму залежність добової калорійності харчування людини від обсягів експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального меду та експорту насіння і плодів олійних рослин: збільшення на 1% незалежних змінних сприяло підвищенню залежної змінної на 0,094% та 0,1% відповідно. Отже, експорт м'яса і м'ясопродуктів,

їстівних плодів та горіхів обумовлює погіршення продовольчої безпеки України, а експорт молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального меду; насіння і плодів олійних рослин – позитивно впливає на продовольчу безпеку в частині забезпечення енергетичної цінності добового харчування українців. Похибка регресії при розрахунку постійної величини перевищувала 10%, а при розрахунку коефіцієнтів при незалежних змінних – була меншою за 1%. Значення коефіцієнта детермінації та критерія Фішера підтверджують адекватність регресійної моделі, тому можемо прийняти отримані результати як статистично значимі.

Таблиця 3.4

Результати регресійного аналізу залежності продовольчої безпеки України від обсягів аграрного експорту та імпорту

Факторні ознаки	Залежна змінна			
	<i>Y_fruit</i>	<i>Y_kal</i>	<i>Y_kal</i>	<i>Y_kal</i>
Кількість спостережень	12	12	12	12
Постійна величина	1,884*** (0,391)	1,519*** (0,304)	0,378 (0,238)	1,559*** (0,158)
<i>Exp_agr</i>	0,215*** (0,040)	-0,140*** (0,028)	-	-
<i>Imp_agr</i>	-	0,101*** (0,028)	-	-
<i>Exp_02</i>	-	-	-0,088*** (0,024)	-
<i>Exp_04</i>	-	-	0,094*** (0,022)	-
<i>Exp_08</i>	-	-	-0,054*** (0,017)	-
<i>Exp_12</i>	-	-	0,100*** (0,035)	-
<i>Exp_15</i>	-	-	-	-0,155*** (0,158)
<i>Exp_19</i>	-	-	-	0,133*** (0,021)
R	0,861	0,873	0,965	0,956
R ²	0,742	0,763	0,931	0,914
F-критерій	F(1,10)=28,81	F(2,9)=14,52	F(4,7)=23,716	F(2,9)=48,409

* - рівень статистичної помилки 10%; ** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

За нашими розрахунками, добова калорійність харчування людини упродовж 2010-2021 рр. обернено залежала від обсягів експорту продовольства та безпосередньо залежала від обсягів імпорту. Збільшення аграрного експорту України на 1% призводило до зменшення добової калорійності харчування людини на 0,140%, а зростання аграрного імпорту на 1% сприяло підвищенню калорійності харчування на 0,101% за інших незмінних умов. Значення коефіцієнта кореляції свідчить про наявність істотного зв'язку між змінними, а критерій Фішера підтверджує щільність цього зв'язку. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. добова калорійність харчування людини на 76,3% залежала від зміни обсягів аграрного експорту та імпорту, а на 23,7% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. Отже, експорт продовольства негативно впливав на калорійність харчування українців, оскільки при недостатньому самозабезпеченні окремими видами продовольства, з України експортувалася значна частина продовольства. Водночас, збільшення імпорту продовольства позитивно впливало на калорійність харчування українців, оскільки за рахунок імпорту задовольнялася потреба в продуктах, що не виготовляються або виробляються в нашій країні у недостатній кількості. Проте, негативний вплив експорту був більшим порівняно з позитивним впливом імпорту, тому можемо зробити висновок про погіршення продовольчої безпеки за збереження такої динаміки показників зовнішньої торгівлі аграрною продукцією.

Результати регресійного аналізу підтвердили міцний ($R=0,956$) зв'язок між добовою калорійністю харчування українців та обсягами експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження та експорту готових продуктів із зерна. Збільшення на 1% експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження призводило до зниження калорійності харчування українців на 0,155%, а зростання на 1% експорту готових продуктів із зерна сприяло підвищенню добової калорійності харчування на 0,133% за інших незмінних умов. Негативний вплив експорту жирів та олій тваринного і рослинного

походження на продовольчу безпеку України пояснимо тим, що експортери прагнуть продавати якомога більше цієї продукції за кордон за світовими цінами, що призводить до підвищення внутрішніх цін на цю продукцію і, відповідно, до зменшення споживання її населенням через ціновий фактор. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. добова калорійність харчування людини на 91,4% залежала від зміни обсягів експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження та експорту готових продуктів із зерна, і лише на 8,6% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Дослідження залежності споживання основних продуктів харчування від структури аграрного імпорту дозволило виявити залежність річного споживання плодів, ягід, винограду однією особою від імпорту їстівних плодів та горіхів та загальних обсягів аграрного імпорту, що описується наступним рівнянням:

$$Y_{fruit} = 1,493 - 0,31 \cdot Imp_{08} + 0,70 \cdot Imp_{agr}. \quad (3.1)$$

Як видно з рівняння 3.1, при збільшенні імпорту їстівних плодів та горіхів на 1% відбувалося зменшення споживання плодів, ягід, винограду на 0,31%. Така залежність пояснюється недостатнім забезпеченням внутрішнього попиту на цю продукцію за рахунок вітчизняного виробництва, а нестача цієї групи продовольства частково компенсується імпортними фруктами, які не вирощуються в Україні. Загальні обсяги аграрного імпорту позитивно впливають на споживання плодів, ягід, винограду у розрахунку на одну особу, що обумовлене як задоволенням попиту на цю продукцію за рахунок імпорту, так і заміщенням попиту іншими подібними продуктами. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. споживання плодів, ягід, винограду однією особою в Україні на 88,3% залежала від зміни обсягів імпорту їстівних плодів та горіхів та загальних обсягів аграрного імпорту, а на 11,7% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення ($F(3,8)=20,089$) і

підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів. Залежність інших показників споживання продовольства та добової калорійності харчування людини від обсягів загального імпорту продовольства та структури аграрного імпорту була статистично не значимою.

Для перевірки залежності показників самозабезпеченості України основними продуктами харчування та економічної доступності продовольства для населення від зовнішньої торгівлі агропродовольством використаємо в якості залежних змінних показники, подані у таблиці 3.5, а в якості незалежних змінних – показники експорту продовольства (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.5

Показники самозабезпеченості України основними продуктами харчування та економічної доступності продовольства для населення

Рік	Відношення фактичного виробництва продуктів харчування до їх споживання, %					Частка сукупних витрат на харчування в загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств, %
	М'ясо та м'ясопродукти	Молоко, молочні продукти	Овочі і баштанні культури	Плоди, ягоди, виноград	Цукор	
	<i>Suf_meat</i>	<i>Suf_milk</i>	<i>Suf_veg</i>	<i>Suf_fr</i>	<i>Suf_sug</i>	<i>Avail_food</i>
2010	86,15	118,57	123,14	79,19	105,56	51,6
2011	91,46	118,19	131,94	78,74	130,50	51,3
2012	89,01	116,02	134,34	82,60	122,39	50,1
2013	93,50	114,17	132,72	89,49	76,92	50,1
2014	96,01	110,00	130,01	84,14	127,35	51,9
2015	106,29	117,81	133,48	98,53	97,87	53,1
2016	105,72	115,89	134,50	94,44	140,46	49,8
2017	105,30	120,71	136,54	91,08	154,49	47,9
2018	105,22	120,10	135,88	104,94	142,50	47,7
2019	110,31	114,33	139,54	85,64	123,56	46,6
2020	109,90	109,50	140,47	85,49	85,85	48,1
2021	110,62	103,98	144,00	91,09	109,68	45,9

Джерело: розраховано і складено автором за даними [86-89]

За результатами регресійного аналізу було виявлено міцний зв'язок між самозабезпеченістю України м'ясом і м'ясопродуктами та такими незалежними змінними, як експорт молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального

меду та зернових культур. Збільшення на 1% експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального меду обумовлювало зниження самозабезпеченості м'ясом і м'ясопродуктами на 0,221%, що пояснюється збереженням поголів'я великої рогатої худоби для виробництва молочних продуктів, у тому й числі для експорту. Збільшення на 1% експорту зернових культур сприяло зростанню самозабезпечення м'ясом і м'ясопродуктами на 0,087%, що пов'язане з ефектом масштабу виробництва зерна та збільшення його збуту за рахунок експорту, в результаті чого корми для вигодовування тварин стають доступнішими. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. самозабезпеченість м'ясом і м'ясопродуктами України на 83,8% залежала від зміни обсягів експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці; натурального меду та зернових культур, а на 16,2% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення і підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 5%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Таблиця 3.6

Результати регресійного аналізу залежності самозабезпечення України від обсягів експорту продовольства

Факторні ознаки	Залежна змінна		
	<i>Suf_meat</i>	<i>Suf_veg</i>	<i>Avail_food</i>
Кількість спостережень	12	12	12
Постійна величина	5,217*** (0,591)	3,545*** (0,167)	5,242*** (0,310)
<i>Exp_agr</i>	-	0,139*** (0,017)	-0,137*** (0,031)
<i>Exp_04</i>	-0,221*** (0,058)	-	-
<i>Exp_10</i>	0,087** (0,034)	-	-
R	0,915	0,931	0,807
R ²	0,838	0,867	0,651
F-критерій	F(2,9)=23,308	F(1,1)=65,34	F(1,1)=18,68

* - рівень статистичної помилки 10%; ** - рівень статистичної помилки 5%;

*** - рівень статистичної помилки 1%.

Джерело: розраховано автором

Як видно з таблиці 3.6, самозабезпеченість України овочами та баштаними культурами безпосередньо залежала від зміни загальних обсягів аграрного експорту: при збільшенні незалежної змінної на 1% відбувалося зростання залежної змінної на 0,139% за інших незмінних умов. Отже, за рахунок валютних надходжень, отриманих від експорту продовольства, сільськогосподарські підприємства можуть диверсифікувати свою діяльність та збільшити виробництво таких працемістких культур, як овочі та баштанні. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж 2010-2021 рр. самозабезпеченість овочами та баштаними культурами України на 86,7% залежала від зміни загальних обсягів аграрного експорту, а на 13,3% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення і підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

В результаті дослідження виявлено істотний обернений зв'язок між економічною доступністю продовольства для населення та загальними обсягами аграрного експорту: при збільшенні незалежної змінної на 1% відбувалося зменшення залежної змінної на 0,137% за інших незмінних умов. Отже, збільшення обсягів аграрного експорту забезпечує зростання валютних надходжень в країну, що підвищує спроможність імпортувати продукти харчування, які не виготовляються в Україні, в результаті чого ці продукти стають дешевшими і доступнішими для споживачів, відповідно, частка витрат на продукти харчування у загальних витратах домогосподарств зменшується. Коефіцієнт детермінації показує, що упродовж досліджуваного періоду економічна доступність продовольства для населення України на 65,1% залежала від зміни загальних обсягів аграрного експорту, а на 34,9% - від інших чинників, які не включені в регресійну модель. Розрахункове значення критерія Фішера перевищує його табличне значення і підтверджує щільність зв'язку між змінними. Похибка регресії не перевищувала 1%, що свідчить про статистичну значимість отриманих результатів.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження підтверджено гіпотези про вплив зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією на продовольчу безпеку України в частині річного споживання плодів, ягід, винограду однією особою, добової калорійності харчування населення, самозабезпечення України м'ясом і м'ясними продуктами, овочами та баштанними культурами, економічної доступності продовольства для населення. Попри те, що Україна є провідним експортером окремих видів продовольства, всередині країни зберігаються проблеми щодо забезпечення відповідності споживання основних продуктів харчування населенням та їх калорійності встановленим нормативам. Також не вирішеними залишаються проблеми самозабезпечення України окремими видами продуктів харчування.

В умовах війни перед сільським господарством України постають нові виклики розвитку аграрних підприємств та інтеграції аграрного сектору у світову економіку. Для забезпечення збалансованого розвитку сільського господарства, яке підвищить продовольчу безпеку при одночасному посиленні конкурентних позицій України на світових ринках агропродовольства, необхідно переглянути існуючі або розробити нові стратегії розвитку сільськогосподарського сектору економіки України та суміжних галузей, зокрема харчової промисловості. Основні напрями та пріоритети таких стратегій повинні включати: подальший акцент на макроекономічних та галузевих стимулах; зміцнення інституційних можливостей; підвищення та підтримка продуктивності та конкурентоспроможності; диверсифікація виробництва і торгівлі; покращення доступу до зовнішніх ринків. Необхідно запровадити відповідні стимули для фермерів і забезпечити умови, які дозволять їм ефективно використовувати ці стимули. З цією метою має бути удосконалена макроекономічна політика в частині регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією, її постачання на внутрішній ринок, розвитку інституційної та фізичну інфраструктуру, яка сприяє полегшенню доступу до фінансування сільськогосподарських підприємств, впровадження технічних розробок та покращенню транспортної логістики.

Україні насамперед необхідно вирішити проблему створення стабільного та ефективного інституційного середовища, яке сприятиме надходженню інвестицій у підвищення продуктивності сільського господарства та здійсненню необхідних структурних змін. Удосконалення макроекономічної політики є важливим інструментом підтримки зростання сільського господарства. Стабільні ціни (включаючи валютні ставки та процентні ставки) є однією з передумов забезпечення впевненості вітчизняних та іноземних інвесторів і прийняття фермерами і агротрейдерами обґрунтованих довгострокових рішень. У той же час необхідно забезпечувати реалістичність обмінного курсу, низькі тарифи та ефективні системи цін, щоб гарантувати, що сільськогосподарські виробники та споживачі стикаються з цінами та іншими стимулами, які відображають порівняльні переваги, можливості та вартість ресурсів суспільства в цілому, а також сприяють продуктивному використанню ресурсів і інвестиції. Такі заходи, хоч і необхідні, але недостатні. Поліпшення інвестиційних стимулів також потребує політики, яка покращує доступ до ринків, забезпечує поширення інформації, встановлює стандарти та забезпечує адекватну правову та нормативну базу. Для підтримки зростання сільського господарства також необхідна сильна взаємодоповнюваність між державними та приватними інвестиціями, коли уряд інвестуватиме у сектори, де створюється суспільне благо, такі як наукові дослідження та інфраструктура, зокрема дороги, освіта, норми та стандарти.

Важливим завданням для України також є диверсифікація виробництва та експорту сільськогосподарської продукції. Надмірна залежність від вузького асортименту продуктів має низку негативних наслідків: підвищення кліматичних ризиків у діяльності аграрних підприємств; надмірна чутливість до коливання цін; нестабільність доходів аграрних підприємств; погіршення навколишнього середовища; невикористання переваг взаємодоповнюваності (наприклад, між тваринництвом та сільськогосподарськими культурами). Крім того, несприятливі міжнародні умови торгівлі, з якими стикається сектор первинних сільськогосподарських товарів, є додатковим обмеженням для

зростання доходів аграрних підприємств. Для зниження зазначених ризиків необхідною є диверсифікація виробничої та експортної бази з метою переходу від продукції з низькою доданою вартістю до продукції з високою доданою вартістю.

Отже, в Україні необхідно реалізувати низку заходів на різних рівнях системної ієрархії управління, найважливішими з яких є: підтримка стабільного та передбачуваного макроекономічного та політичного середовища; встановлення справедливої та відкритої нормативно-правової бази; підвищення ефективності фінансових установ, активізація наукових досліджень і впровадження новітніх технологій; модернізація маркетингової, транспортної та комунікаційної інфраструктури; розвиток людських ресурсів.

Висновки до розділу

1. Внаслідок повномасштабної війни в Україні погіршився рівень забезпеченості населення продовольством, про що свідчить зростання Глобального індексу голоду з безпечного рівня у 2020 р. до 7,5 у 2022 р. Тенденція зниження продовольчої безпеки України спостерігалася й у період 2010-2021 рр., що підтверджується зниженням добової калорійності харчування людини та низьким рівнем річного споживання на одну особу таких основних продуктів харчування, як м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, яйця, риба та рибопродукти, цукор, фрукти, ягоди, горіхи та виноград, хліб та хлібопродукти. За період 2010-2021 рр. погіршилася самозабезпеченість України молоком та молочними продуктами, а рівень самозабезпеченості плодами, ягодами та виноградом підвищився, але залишався меншим 100%. За цей же період істотно збільшився рівень самозабезпеченості м'ясом та м'ясопродуктами, овочами та баштаними культурами, цукром. Водночас, покращився рівень економічної доступності продовольства для населення, про що свідчить зменшення частки витрат на продукти харчування у загальних витратах домогосподарств. Отже, за показниками самозабезпечення України продовольством стан продовольчої безпеки покращився. Проте, за показником

добової калорійності харчування людини та за більшістю показників споживання основних продуктів спостерігалось погіршення продовольчої безпеки. Однією з головних причин такої тенденції є зростання цін на продукти харчування, а з огляду на істотне зростання інфляції під час повномасштабної війни ймовірним є подальше зниження рівня продовольчої безпеки України.

2. В результаті регресійного аналізу було підтверджено гіпотезу про вплив зовнішньої торгівлі продовольством на показники продовольчої безпеки України в частині залежності добової калорійності харчування людини від загальних обсягів аграрного експорту та імпорту, експорту м'яса та м'ясопродуктів, експорту молока, молочних продуктів, яєць, натурального меду, експорту їстівних плодів та горіхів, експорту насіння і плодів олійних рослин, експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження, експорту готових продуктів із зерна, а також залежності споживання плодів, ягід, винограду від загальних обсягів аграрного експорту України. Регресійний аналіз підтвердив наявність взаємозв'язку між обсягами аграрного експорту та показниками самозабезпеченості України продовольством та рівня економічної доступності продовольства для домогосподарств. Виявлено залежність самозабезпечення України м'ясом та м'ясопродуктами від експорту молока, молочних продуктів, яєць, натурального меду, експорту зернових культур. Рівень самозабезпечення овочами і баштаними культурами України та економічна доступність продовольства для населення залежали від загальних обсягів аграрного експорту.

3. В умовах війни перед сільським господарством України постають нові виклики розвитку аграрних підприємств та інтеграції аграрного сектору у світову економіку. Для забезпечення збалансованого розвитку сільського господарства, яке підвищить продовольчу безпеку при одночасному посиленні конкурентних позицій України на світових ринках агропродовольства, необхідно переглянути існуючі або розробити нові стратегії розвитку сільськогосподарського сектору економіки України та суміжних галузей, зокрема харчової промисловості. Основні напрями та пріоритети таких

стратегій повинні включати: подальший акцент на макроекономічних та галузевих стимулах; зміцнення інституційних можливостей; підвищення та підтримка продуктивності та конкурентоспроможності; диверсифікація виробництва і торгівлі; покращення доступу до зовнішніх ринків. В Україні необхідно реалізувати заходи на різних рівнях системної ієрархії управління, які передбачають: підтримку стабільного макроекономічного та політичного середовища; встановлення справедливої та відкритої нормативно-правової бази; підвищення ефективності фінансових установ, активізацію наукових досліджень і впровадження новітніх технологій; модернізацію маркетингової, транспортної та комунікаційної інфраструктури; розвиток людських ресурсів.

ВИСНОВКИ

1. Під продовольчою безпекою держави розуміють наявність достатньої кількості безпечних і нешкідливих продуктів для населення за будь-яких обставин, що забезпечує здорове життя. В країнах, що розвиваються, принцип продовольчої безпеки є одним з основних для сталого розвитку на основі покращення якості життя та адекватного використання природних ресурсів, починаючи зі сприяння збільшенню сільськогосподарського виробництва та впровадження системи громадського постачання. Стан продовольчої безпеки держави оцінюється за показниками відповідності споживання основних харчових продуктів встановленим нормативам, а також показниками, які визначають: здатність держави забезпечувати населення продовольством за рахунок власного виробництва та імпорту сільськогосподарської продукції; залежність держави від аграрного імпорту; економічну доступність населення до продуктів харчування.

2. В умовах глобалізації міжнародна торгівля стала ключовою ланкою формування продовольчої безпеки багатьох країн. Лібералізація торгівлі переважно позитивно впливає на стан продовольчої безпеки країн, які не спроможні самотійно забезпечити населення продовольством. Відкритість торгівлі сільськогосподарською продукцією дозволяє найбільш бідним країнам імпортувати аграрну продукцію по нижчих цінах, що покращує доступ бідних верств населення до продовольства. З іншого боку, лібералізація торгівлі підвищує ризики для країн, які є виробниками сільськогосподарської продукції, але не спроможні забезпечити належну підтримку національних фермерських господарств для підвищення їхньої конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Тому, одним із ключових факторів збалансування питань лібералізації торгівлі та продовольчої безпеки є розробка ефективної стратегії продовольчої самотійності та самозабезпеченості.

3. Важливість зовнішньої торгівлі для забезпечення економічного зростання та вагоме значення імпорту продовольства для вирішення проблем продовольчої безпеки країн обумовлюють наявність взаємозв'язку між рівнем

продовольчої безпеки та зовнішньою торгівлею сільськогосподарською продукцією. З метою формування ефективної стратегії продовольчої безпеки держави необхідно досліджувати ступінь залежності експорту сільськогосподарської продукції від потенціалу сільського господарства та ефективності його використання, а також вплив експорту та імпорту сільськогосподарської продукції на продовольчу безпеку держави.

4. Розвиток сільського господарства України історично відбувався у складних економічних та інституційних умовах. Проте, завдяки проведеним реформам, за останні 10 років сільськогосподарська продукція стала основою українського експорту товарів, а у 2021 р. Україна посіла перше місце в світі за обсягами експорту соняшникової олії, третє місце – за експортом ячменю та п'яте місце – за експортом пшениці. Повномасштабна війна негативно вплинула на розвиток української економіки, особливо постраждав сільськогосподарський сектор. За перший рік активних бойових дій істотно скоротилося виробництво сільськогосподарської продукції та зменшилися обсяги аграрного експорту, що негативно вплинуло на позиції України на міжнародних ринках.

5. Товарна структура аграрного експорту та імпорту України істотно відрізняється, що зумовлене спеціалізацією українських сільськогосподарських підприємств на виробництві зерна та олійних культур. В експорті переважає сільськогосподарська сировина, а в імпорті – готові харчові продукти, риба та ракоподібні, їстівні плоди, горіхи та цитрусові. За період 2010-2022 рр. збільшився експорт зернових культур, жирів та олій тваринного або рослинного походження, насіння та плодів олійних рослин з України, що забезпечило зростання додатнього сальдо у торгівлі цими товарами та позитивно вплинуло на платіжний баланс країни загалом. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі спостерігалось у торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка не вирощується та не виготовляється в Україні, але є важливою з точки зору продовольчої безпеки. Отже, валютна виручка, що надходить від аграрного

експорту України, дозволяє імпортувати необхідне продовольство у повному обсязі.

6. Експортний потенціал аграрного сектору України значною мірою залежить від чинників, що впливають на розвиток та конкурентоспроможність сільського господарства. Це підтверджено в результаті регресійного аналізу, який показав, що у 2010-2022 рр. найбільш вагомим чинником формування експортного потенціалу аграрного сектора України була кількість зайнятих працівників на сільськогосподарських підприємствах, що істотно вплинула на обсяги експорту молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду, насіння і плодів олійних рослин, цукру і кондитерських виробів з цукру. Капітальні інвестиції істотно впливали лише на обсяги експорту цукру і кондитерських виробів з цукру, а на експорт іншої аграрної продукції їхній вплив був статистично не значущий. Помірний вплив на експорт більшості товарних груп аграрної продукції здійснювала зміна середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства, що пояснюється безпосереднім впливом заробітної плати, як складової собівартості продукції, на експортну ціну цієї продукції.

7. Внаслідок повномасштабної війни в Україні погіршився рівень забезпеченості населення продовольством, про що свідчить зростання Глобального індексу голоду з безпечного рівня у 2020 р. до 7,5 у 2022 р. Погіршення продовольчої безпеки України спостерігалось й у період 2010-2021 рр., що підтверджується зниженням добової калорійності харчування людини та низьким рівнем річного споживання на одну особу таких основних продуктів харчування, як м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, яйця, риба та рибопродукти, цукор, фрукти, ягоди, горіхи та виноград, хліб та хлібопродукти. За період 2010-2021 рр. показники самозабезпечення України більшістю основних продуктів харчування покращився, що свідчить про підвищення рівня продовольчої безпеки. Проте, за показником добової калорійності харчування людини та за більшістю показників споживання основних продуктів спостерігалось погіршення продовольчої безпеки. Однією з

головних причин такої тенденції є зростання цін на продукти харчування, а з огляду на істотне підвищення інфляції під час повномасштабної війни ймовірним є подальше зниження рівня продовольчої безпеки України.

8. В результаті регресійного аналізу було підтверджено вплив зовнішньої торгівлі продовольством на показники продовольчої безпеки України в частині залежності добової калорійності харчування людини від загальних обсягів аграрного експорту та імпорту, експорту м'яса та м'ясопродуктів, експорту молока, молочних продуктів, яєць, натурального меду, експорту їстівних плодів та горіхів, експорту насіння і плодів олійних рослин, експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження, експорту готових продуктів із зерна, а також залежності споживання плодів, ягід, винограду від загальних обсягів аграрного експорту України. Регресійний аналіз підтвердив наявність взаємозв'язку між обсягами аграрного експорту та показниками самозабезпеченості України продовольством та рівня економічної доступності продовольства для домогосподарств. Виявлено залежність самозабезпечення України м'ясом та м'ясопродуктами від експорту молока, молочних продуктів, яєць, натурального меду, експорту зернових культур. Рівень самозабезпечення овочами і баштанними культурами України та економічна доступність продовольства для населення залежали від загальних обсягів аграрного експорту.

9. В умовах війни перед сільським господарством України постають нові виклики розвитку аграрних підприємств та інтеграції аграрного сектору у світову економіку. Для забезпечення збалансованого розвитку сільського господарства, яке підвищить продовольчу безпеку при одночасному посиленні конкурентних позицій України на світових ринках агропродовольства, необхідно переглянути існуючі або розробити нові стратегії розвитку сільськогосподарського сектору економіки України та суміжних галузей, зокрема харчової промисловості. Основні напрями та пріоритети таких стратегій повинні включати: подальший акцент на макроекономічних та галузевих стимулах; зміцнення інституційних можливостей; підвищення та

підтримка продуктивності та конкурентоспроможності; диверсифікація виробництва і торгівлі; покращення доступу до зовнішніх ринків. В Україні необхідно реалізувати заходи на різних рівнях системної ієрархії управління, які передбачають: підтримку стабільного макроекономічного та політичного середовища; встановлення справедливої та відкритої нормативно-правової бази; підвищення ефективності фінансових установ, активізацію наукових досліджень і впровадження новітніх технологій; модернізацію маркетингової, транспортної та комунікаційної інфраструктури; розвиток людських ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The State of Food Security and Nutrition in the World 2019. Safeguarding against economic slowdowns and downturns. Rome, FAO. <https://www.fao.org/3/ca5162en/ca5162en.pdf>.
2. What is Food Security? <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update/what-is-food-security>.
3. An Introduction to the Basic Concepts of Food Security. <https://www.fao.org/3/al936e/al936e00.pdf>.
4. Global Hunger Index 2020: One decade to zero hunger linking health and sustainable food systems. <https://reliefweb.int/report/world/2020-global-hunger-index-one-decade-zero-hunger-linking-health-and-sustainable-food>.
5. Crop Prospects and Food Situation. Quarterly Global Report. 2020. no. 2. July. <http://www.fao.org/3/ca9803en/ca9803en.pdf>.
6. Glauber, J. W. and Laborde Debucquet D. The Russia-Ukraine conflict and global food security. IFPRI, 2023. <https://www.ifpri.org/publication/russia-ukraine-conflict-and-global-food-security>.
7. Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. №60. URL: <http://www.expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm>.
8. Колісник Г. М. Продовольча безпека України та особливості її розвитку. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 5. С. 72-76.
9. Гайдуцький П.І. Україні потрібна нова аграрна політика. Економіка АПК. 2005. №10. С. 3-7.
10. Румик І. І. Продовольча безпека держави: питання теорії, методології, практики: монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». 2020. 420 с.

11. Алтухов А. І., Вермель Д. П., Гордєєв А. В. Продовольча безпека: стан та заходи забезпечення. Економіка сільськогосподарських та переробних підприємств. 1998. № 10. С. 6-8.
12. Одінцов М. М., Одінцов О. М. Продовольча безпека в умовах трансформаційної економіки. Економіка АПК. 2011. № 5. С. 23-28.
13. Лукінов І. І., Саблук П. Т. Про стратегію трансформування АПК та забезпечення продовольчої безпеки України. Економіка України. 2000. № 9. С. 62-81.
14. Тернавська І. Б. Дефініція категорії продовольча безпека та її еволюція. Економіка та держава. 2015. № 7. С. 44-48.
15. Заходим М. В. Продовольча безпека та її місце у структурі економічної безпеки держави. Інноваційна економіка. 2022. №1(90). С. 31-37.
16. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 127. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/218014___218079#n9.
17. Живко З., Даниленко Н. та Стадник М. Продовольча безпека України: теоретико-аналітичний огляд. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2019. Т. 30 (69). № 6. С. 15-23.
18. Zhang C., Yang Y.Z., Feng Z.M., Xiao C.W., Lang T.T., Du W.P., Liu Y. Risk of global external cereals supply under the background of the COVID-19 pandemic: Based on the perspective of trade network. Foods. 2021. Vol. 10. P. 1168. doi: 10.3390/foods10061168.
19. Fusco G., Coluccia B., Leo F.D. Effect of trade openness on food security in the EU: A dynamic panel analysis. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2020. Vol. 17. P. 4311. doi: 10.3390/ijerph17124311.
20. DG Okonjo-Iweala Highlights Vital Role of Trade for Global Food Security. https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/dgno_06jul21_e.htm.
21. World Trade Organization's Trade Liberalization Policy on Agriculture and Food Security in West Africa. <https://www.intechopen.com/chapters/71866>.

22. Food and Agriculture Organization of the United Nations . Food Security and International Trade: Unpacking Disputed Narratives. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2015.

23. Food and Agriculture Organization of the United Nations. International Fund for Agricultural Development. United Nations Children's Fund. World Food Programme. World Health Organization. The State of Food Security and Nutrition in the World 2021: Transforming Food Systems for Food Security, Improved Nutrition and Affordable Healthy Diets for All. Food and Agriculture Organization of the United Nations; Rome, 2021.

24. Chikhuri K. Impact of alternative agricultural trade liberalization strategies on food security in the Sub-Saharan Africa region. *International Journal of Social Economics*. 2013. Vol. 40. P. 188–206. doi: 10.1108/03068291311291491.

25. Dithmer J., Abdulai A. Does trade openness contribute to food security? A dynamic panel analysis. *Food Policy*. 2017. Vol. 69. P. 218–230. doi: 10.1016/j.foodpol.2017.04.008.

26. Schillhorn van Veen T.W. International trade and food safety in developing countries. *Food Control*. 2005. Vol. 6. P. 491–496. doi: 10.1016/j.foodcont.2003.10.014.

27. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2003.

28. Sanogo I., Amadou M.M. Rice market integration and food security in Nepal: The role of cross-border trade with India. *Food Policy*. 2010. Vol. 35. P. 312–322. doi: 10.1016/j.foodpol.2010.03.002.

29. Tanaka T., Hosoe N. Does agricultural trade liberalization increase risks of supply-side uncertainty? Effects of productivity shocks and export restrictions on welfare and food supply in Japan. *Food Policy*. 2011. Vol. 36. P. 368–377. doi: 10.1016/j.foodpol.2011.01.002.

30. Paarlberg R. The weak link between world food markets and world food security. *Food Policy*. 2000. Vol. 25. P. 317–335. doi: 10.1016/S0306-9192(00)00009-9.
31. Dang Q., Konar M. Trade openness and domestic water use. *Water Resources Research*. 2018. Vol. 54. P. 4–18. doi: 10.1002/2017WR021102.
32. Moon W. Is agriculture compatible with free trade? *Ecological economics*. 2011. Vol. 71. P. 13–24. doi: 10.1016/j.ecolecon.2011.09.004.
33. Luo P., Tanaka T. Food import dependency and national food security: A price transmission analysis for the wheat sector. *Foods*. 2021. Vol. 10. P. 1715. doi: 10.3390/foods10081715.
34. Kang H. A study on the relationship between international trade and food security: Evidence from less developed countries (LDCs). *Agricultural Economics*. 2015. Vol. 61. P. 475–483. doi: 10.17221/246/2014-AGRICECON.
35. Smith V. H., and J. W. Glauber. Trade, policy, and food security. *Agricultural Economics*. 2020. Vol. 51. pp. 159–171.
36. Food security and trade: an overview. URL: <https://www.fao.org/3/Y4671E/y4671e05.htm>.
37. Clapp J. Trade Liberalization and Food Security: Examining the Linkages. Quaker United Nations Office. Geneva, 2014.
38. The State of Food Insecurity in the World 2014. Strengthening the enabling environment for food security and nutrition. Rome: FAO, IFAD and WFP, 2014.
39. Lamy P. The Geneva Consensus: Making Trade Work for Us All. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
40. De Schutter O. Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food. 2011. A/HRC/19/59. https://www.ohchr.org/sites/default/files/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session25/Documents/A_HRC_25_57_ENG.DOC.

41. LDC Trade Report 2023: Improving Food Security. United Nations publication. Sales No. E.23.III.T.1. Geneva. URL: <https://www.ldctrade.org/en/ldc-report>.
42. A Trade Hope: The impact of the Black Sea Grain Initiative. UNCTAD, 2023. URL: <https://unctad.org/publication/trade-hope-impact-black-sea-grain-initiative>.
43. Trade – a key ingredient to food security. <https://sdgpulse.unctad.org/trade-agriculture-biotrade/>.
44. Bragdon S. Small-scale farmers: The missing element in the WIOP-IGC Draft Articles on Genetic Resources. Quaker United Nations Office. Geneva, 2013.
45. Wise T. Malawi`s paradox: Filled with both corn and hunger, Global Post, 2014. <https://theworld.org/stories/2014-02-25/malawis-paradox-filled-both-corn-and-hunger>.
46. Svatoš M. and Smutka L. (2012), Development of agricultural trade and competitiveness of the commoditystructures of individual countries of the Visegrad Group. Agricultural Economics–Czech. 2012. Vol. 58. p. 222–238.
47. Torrion J., Setiyono T. D., Cassman K. and Specht J. Soya bean phenology simulation in North-Central United States. Agronomy Journal. 2011. Vol.103(6). P.1661–1667.
48. Khitakhunov A. Global Trade in Agricultural Products. <https://www.eurasian-research.org/publication/global-trade-in-agricultural-products>.
49. Arcand J.-L. Undernourishment and economic growth: The efficiency cost of hunger. FAO Economic and Social Development Paper 147. Rome, 2001.
50. Manap N. M. A., & Ismail N. W. Food Security and Economic Growth. International Journal of Modern Trends in Social Sciences. 2019. Vol. 2(8). P. 108-118.
51. Brumm, H. J. The human capital augmented Solow model revisited. Applied Economics Letters. 1996. Vol. 3(11). P. 711–714.
52. Jenkins, J. C., & Scanlan, S. J. Food Security in less developed countries, 1970-1990. American Sociological Review. 2011. Vol. 66(5). P. 718–744.

53. Timmer, C. P. The macro dimensions of food security: economic growth, equitable distribution, and food price stability. *Food Policy*. 2000. Vol. 25(3). P. 283–295.
54. Timmer, C. P. Food Security and Economic Growth: an Asian perspective. Center for Global Development. Working Paper N 51. November 22, 2004. <https://www.cgdev.org/publication/food-security-and-economic-growth-asian-perspective-working-paper-number-51>.
55. Strauss, J. The Impact of Improved Nutrition on Labor Productivity and Human Resource Development: An Economic Perspective. Center Discussion Paper. 1985. No. 494. Yale University, Economic Growth Center. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/160417/1/cdp494.pdf>.
56. Deolalikar, A. B. Nutrition and labor productivity in agriculture: Estimates for rural South India. *The Review of Economics and Statistics*. 1988. Vol. 70(3). P. 406–413.
57. OECD. (2008). Growth: building jobs and prosperity in developing. <https://www.oecd.org/derec/?hf=5&b=0&q=growth+building+jobs+and+prosperity&s=score>.
58. Kunze L. Life expectancy and economic growth. *Journal of Macroeconomics*. 2013. Vol. 39 (April). P. 1–19.
59. Acemoglu, D., & Johnson, S. Disease and development: The effect of life expectancy on economic growth. *BREAD Working Paper*. 2007. Vol. 120.
60. The Millennium Development Goals Report 2014. United Nation. <https://www.un.org/millenniumgoals/2014%20MDG%20report/MDG%202014%20English%20web.pdf>.
61. Mwaniki, A. Achieving food security in Africa: Challenges and issues. New York: Cornell University. 2006.
62. Cook, J. T., & Frank, D. Development in the United States. New York Academic of Sciences. 2008. Vol. 16. P. 1–16.
63. Christiaensen, L., Demery, L., & Kuhl, J. The role of agriculture in poverty reduction. *WIDER Working Paper*. 2010. №36.

64. Braun, J. Von. Employment for poverty reduction and food security. Washington DC: International Food Policy Research Institute, 1995.

65. Lundell M. R. Realizing Ukraine's Agricultural Potential. <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557756190/ch011.xml>.

66. Ukraine Agricultural Production and Trade. Foreign Agricultural Service. U.S. Department of Agriculture. April, 2022. <https://www.fas.usda.gov/sites/default/files/2022-04/Ukraine-Factsheet-April2022.pdf>.

67. FAOSTAT. Top 20 Country, Export quantity of Wheat. https://www.fao.org/faostat/en/#rankings/countries_by_commodity_exports.

68. Ukraine: Rapid Damage and Needs Assessment February 2022 – February 2023. Himmelfarb A. (ed.). World Bank Group. March 2023. <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>.

69. У вересні Україна експортувала 357 тис. т соняшникової олії. <https://latifundist.com/novosti/62801-u-veresni-ukrayina-eksportovala-357-tis-t-sonyashnikovoyi-oliyi>.

70. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. Державна служба статистики України. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/tsztt/arh_tsztt2022_u.html.

71. Зайняте населення за видами економічної діяльності у 2012-2021 роках. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm.

72. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності у 2010-2022 роках. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/gdn/szpshp/arh_szp_ed_u.html.

73. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010-2022 роки. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ibd/ibd_rik/ibd_u/ki_rik_u_e_bez.htm.

74. Обсяг виробництва, урожайність та зібрана площа сільськогосподарських культур за їх видами.

https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

75. Рослинництво (1991-2022).

https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm.

76. Feed the world? We are fighting a losing battle, UN admits. The Guardian.

<https://www.theguardian.com/environment/2008/feb/26/food.unitednations>.

77. Global, Regional, and National Trends - Global Hunger Index (GHI) - peer-reviewed annual publication designed to comprehensively measure and track hunger at the global, regional, and country levels.

<https://www.globalhungerindex.org/trends.html>.

78. Suite of Food Security Indicators. 2021. www.fao.org/faostat/en/#data/FS.

79. Global Hunger Index 2022: Food systems transformation and local governance. <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2022.pdf>.

80. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики, 2022. 57 с.

81. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.09.2017 № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1206-17#Text>.

82. Рекомендації комітетських слухань на тему: «Стан рибного господарства та шляхи його розвитку».

URL: <https://komagropolit.rada.gov.ua/uploads/documents/30839.pdf>.

83. Представники Держрибагентства обговорили з міжнародними експертами стан рибного господарства України під час війни з рф / Державне агентство рибного господарства України. 06 вер. 2022. URL: https://darg.rybalka.com/posts/predstavniki_derzhribagentstva_obgovoril.

84. Індекси споживчих цін у 1992-2022 роках (до грудня попереднього року). https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cit.htm.

85. Стан продовольчого забезпечення України під час війни. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/stan-prodovolchoho-zabezpechennya-ukrayiny-pid-chas-viyny>.

86. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (1999-2021). https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/sphd/arh_sphd_u.htm.

87. Структура сукупних витрат домогосподарств (1999-2021). https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/ssv/arh_ssv_u.htm.

88. Обсяг виробництва, урожайність та зібрана площа сільськогосподарських культур за їх видами по регіонах. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/sg/ovuzpsg/Arh_ovuzpsg_2021_u.html.

89. Виробництво продукції тваринництва за видами. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/sg/vpt/arh_vpt2022_u.html.